

HET FREYTAGORGEL IN DE SEBASTIAANKERK TE WARFFUM

Stef Tuinstra

INHOUDSOPGAVE

	Pagina
1. Voorwoord – B.L. Meijer	4
2. De kerk	6
3. Politiek, economie en kerk in de Franse tijd	8
4. H.H. Freytag, zijn bedrijf en zijn gezin	13
5. De turbulente bouw van het Freytagorgel	17
6. Lotgevallen in de loop van de tijd De periode 1813-1894	28
7. De periode 1895-1931	29
8. De periode 1931-1974	30
9. De periode 1975-2023	39
10. De restauratie nader toegelicht	50
11. De diverse onderdelen van het Warffumer orgel	55
12. Dispositie	57
13. Organisten van de Hervormde kerk – F. Talstra	60
14. Documenten en literatuur	73
15. Zo werkt het orgel	74
16. Colofon	81

1. VOORWOORD

Vrij snel na de totstandkoming van de Protestantse Gemeente Warffum, Breede, Usquert in 2016, werd begonnen met de verdere uitwerking van het plan voor de restauratie van het Freytagorgel in de Sebastiaankerk te Warffum. Samen met de monumentale kerk vormt het een fraaie eenheid en is het bepalend in het beschermde dorpsgezicht van Warffum.

Het orgel is gebouwd in 1811-1812 door Heinrich Hermann Freytag. Hij overleed in 1811. In opdracht van de weduwe Freytag, Hiskia Hornemann, heeft de meesterknecht van Freytag, Johan Wilhelm Timpe het werk voltooid.

In 1931 werd het vrije pedaal bijgebouwd. In de jaren daarna ging de algehele toestand van het orgel geleidelijk achteruit. In de jaren zeventig was een grote restauratie hoognodig. Pas in 1987 werd de 1^e fase daarvan uitgevoerd door de fa. Reil. Klaas Bolt was orgeladviseur. Omdat zich een ongeneeslijke ziekte openbaarde bij Bolt heeft Stef Tuinstra hem geassisteerd. Deze 1^e fase beperkte zich tot de windlade van het Hoofdwerk en enige andere herstellingen. Hiervoor was een bescheiden bedrag beschikbaar. In 1993 werd er nog groot onderhoud (o.a. aan het pedaal) uitgevoerd omdat een vervolg van de restauratie nog niet in zicht was. Hierdoor kon het orgel nog redelijk functioneren tot het begin van de 21^e eeuw. Na enkele mislukte pogingen in 2010 en 2015 is in de afgelopen jaren de 2^e fase van de restauratie mogelijk geworden. Om subsidie technische redenen moest deze 2^e fase opgedeeld worden in 2 fasen. Zo werd fase 2 in 2020 en fase 3 in 2023 uitgevoerd, met enige overlap in de tussenliggende jaren. Fase 3 betreft de restauratie van het vrije pedaal. Omdat gekozen werd voor restauratie van de bestaande pneumatische aanleg uit 1931, werd ook hiervoor een overheidssubsidie toegekend. Daarmee is het door de fa. Spiering in 1931 aangebrachte vrije pedaal ook gerestaureerd en maakt het blijvend onderdeel uit van ons orgel.

Op basis van een grondig kleurenonderzoek kon de oude kleurstelling volledig teruggebracht worden. Dat heeft geleid tot het prachtige kleurwerk van het orgel. Dat het orgel er ooit zo mooi had uitgezien was voor ons allen een openbaring.

De restauratie van het orgel heeft veel geld gekost. Het gaat te ver om hier alle kosten en subsidie te noemen. Maar wij zijn dankbaar dat wij naast de subsidie van de Provincie Groningen (GRRG) en de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (SIM) ook van de gemeente Het Hogeland (voorheen Eemsmond) en van 16 fondsen geld hebben ontvangen. Zij hebben ingezien dat de restauratie van dit monumentale orgel een financiële injectie nodig had.

Wij zijn blij dat Stef Tuinstra ons heeft willen ondersteunen en adviseren bij deze complexe restauratie. Voor ons als “leken” een megaklus. Hij heeft ons met zijn kennis door het proces geleid en met zijn contacten bij provincie Groningen en de Rijksdienst gezorgd voor de benodigde subsidies.

Ook Orgelmakerij Reil B.V. uit Heerde en schilder Appie Veenstra hebben groots vakwerk afgeleverd en het onmogelijke mogelijk gemaakt. Ook aannemer Werkman en Technisch Centrum Jansen hebben fraai werk verricht. Het resultaat is een prachtig

orgel in de Sebastiaankerk te Warffum dat de tijd weer kan trotseren.

Met deze brochure hebben wij een blijvende herinnering aan deze restauratie willen maken. Dit Freytagorgel verdient het ook om de volle aandacht te krijgen. Het is één van de mooiste in hun oeuvre.

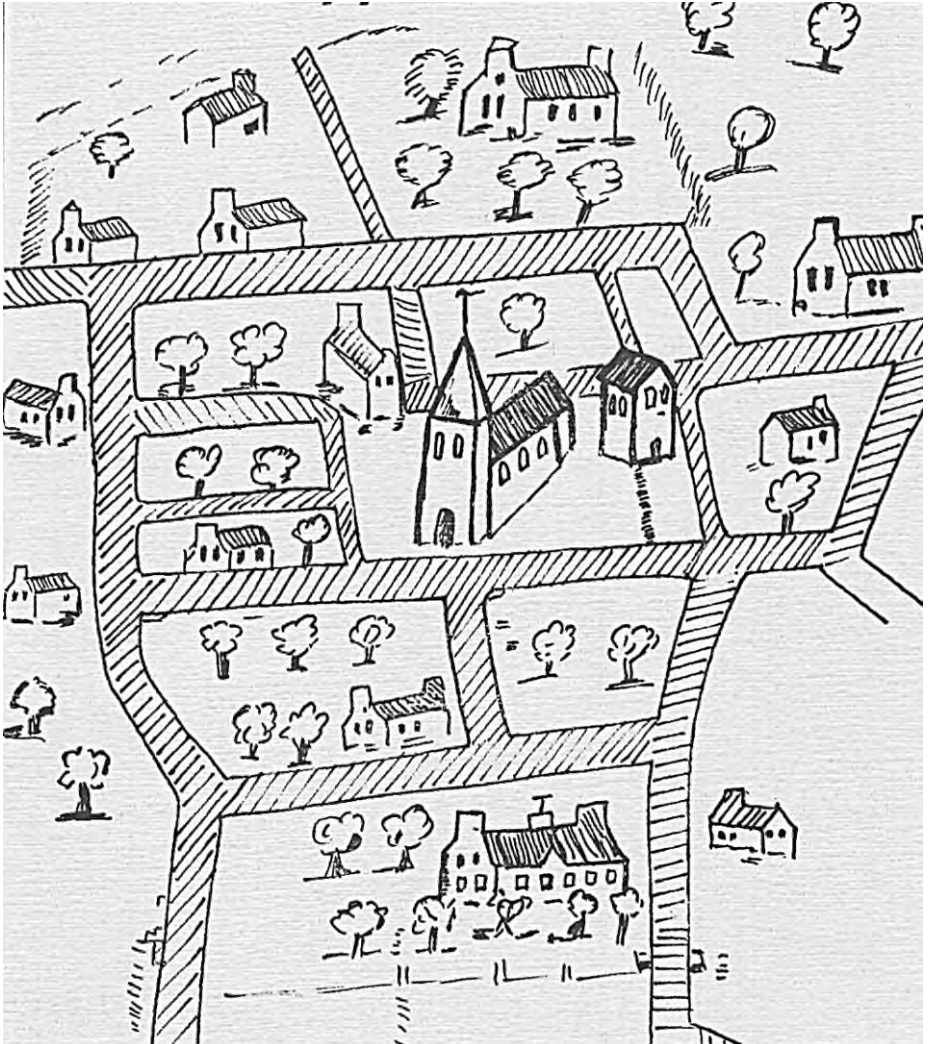
Wij willen iedereen die zich voor dit project heeft ingezet bedanken voor de ondersteuning.

Namens de Protestantse Gemeente Warffum, Breede, Usquert

B.L. Meijer, voorzitter College van Kerkrentmeesters.

2. DE KERK

De kerk dateert uit de 11de of 12de eeuw en is van oorsprong romaans. Het gebouw troont op het hoogste punt van de wierde die midden in het dorp ligt. De patroonheilige is hoogstwaarschijnlijk St. Sebastiaan, mogelijk St. Fabiaan.

Detail van een kaart, in 1687 getekend door Pieter Geerdts, schoolmeester in Warffum.

De van oorsprong tufstenen zaalkerk had een halfrond gesloten koor, mogelijk als apsis. In de 2^e helft van de 16de eeuw werd het koor vergroot en verhoogd in baksteen tot een vijfzijdige laatgotische koorafsluiting die ook nu nog aanwezig is. Aan de buitenzijde werden tweemaal versneden steunberen aangebracht ter versteviging van de gewelfstructuur. De lage toren met zadeldak stond schuin achter de kerk aan de zuidoost zijde. Een dergelijke historisch gegroeide bouwwijze kunnen we nu nog zien in o.a. Vries (Dr.), Pieterburen en 't Zandt.

In 1638 werd aan de westzijde de nu nog aanwezige ca. 45 meter hoge toren gebouwd met een hoge spits.

Met name bij een tweetal verbouwingen (1862, 1881 en 1895) werd de kerk drastisch gewijzigd waarbij het oude karakter vrijwel geheel verdween. De muren van het Romaanse schip werden in 1881 verhoogd tot dezelfde hoogte als die van het koor waarbij uiteraard ook het dak werd verhoogd. De oude dakconstructie bleef daarbij wel bewaard. In plaats van de oude kleine Romaanse vensters werden grote ramen uitgekregen zodat de kerk van binnen veel licht kreeg. Oude ingangen werden dichtgemetseld en in de koorsluiting werd een nieuw portaal aangebracht.

Ook de toren werd op die manier gewijzigd. De dakpannen werden vervangen door leien en de bakstenen muren werden bepleisterd en gekleurd in een enigszins neogotische stijl. Aan de binnenzijde werd in 1895 het huidige bepleisterde tongewelf gemaakt. Slechts de triomfboog tussen koor en schip en het koorgewelf herinnert nu nog aan de oude situatie. Het pleisterwerk van de toren werd bij de jl. restauratie in

1972 weer verwijderd.

Onder het koor is een grafkelder aanwezig waar o.a. de bewoners van de vm. Warffumborg, ook wel Sickingeorg geheten, hun laatste rustplaats hebben. De grote torenklok dateert van 1686 (toonhoogte F), de kleine was ooit van 1701 (toonhoogte cis1). Beide klokken werden in de 2^e Wereldoorlog weggehaald. De grote klok kwam terug, de kleine niet. Deze is in 1950 hergoten door de Gebr. Van Bergen te Heiligerlee.

Het kerkinterieur bevat tevens twee fraaie achtarmige koperen lichtkronen uit de 18de eeuw. Eveneens 18de eeuw is de avondmaalstafel in het koor.

De kansel met doophek en een aantal kerkbanken met opzetstukken in Louis XVI stijl dateren van 1786 en zijn zeer waarschijnlijk gemaakt door Mattheus Walles (zie ook verderop in deze brochure). De kerkbanken dateren deels van diezelfde tijd en zijn bij de latere kerkrestauratie van 1862 in stijl aangevuld. Oorspronkelijk was het hele bankenplan met preekstoel en doophek mahonie rood gekleurd. Onder de huidige donkerbruine laag van 1895 is de oude kleur nog duidelijk zichtbaar.

3. POLITIEK, ECONOMIE EN KERK IN DE FRANSE TIJD

1812 was een turbulent jaar in de periode die ‘de Franse tijd’ is gaan heten. De Franse revolutie van 1789 en de daaruit voortkomende republiek leidde in de Nederlanden tot een oploeiend patriotisme. Er waren overigens al langer spanningen tussen patriotten (‘Bataven’) en oranje-gezinden (‘Orangisten’). De patriotten hadden felle kritiek op het functioneren van stadhouder Willem V en stonden een republiek voor naar Frans model. Zij wilden o.a. volkssoevereiniteit, regenten als dienaren van het volk en vrijheid van drukpers.

Hulp van buitenaf voor de Bataven was onontbeerlijk om hun idealen te verwezenlijken. Die kwam tegen wil en dank toen Frankrijk begin 1793 de oorlog aan de Nederlandse stadhouder verklaarde. In de strenge winter van 1794/95 bezetten Franse troepen Nederland om zo de Bataafse Republiek te bewerkstellen. De Prins van Oranje nam in januari 1795 de wijk naar Engeland. Alhoewel het land feitelijk aan de rand van een burgeroorlog verkeerde verliep de omwenteling in Holland en de overige gewesten zonder noemenswaardige conflicten. Het werd een ‘fluwelen revolutie’.

Overall organiseerden Frans gezinde patriotten feesten om de revolutie kracht bij te zetten. Op 13 februari 1795 werd in Groningen een revolutionaire regering ingesteld. Een dag later werd op de Grote Markt een vrijheidsboom geplant. Terwijl de vrijheidsboom werd opgericht klonk van de wallen kanongebulder en werd in de Martinitoren op het carillon gespeeld. De Groningers lieten zich gaan in een uitbundige vreugdedans. Wellicht werd dit evenement ook gade geslagen vanuit het ‘Wyn en Coffie huys In den Droeve’ van de familie Freytag aan de voet van de Martinitoren. De schansen aan de randen van de Ommelanden waren intussen zonder

noemenswaardige tegenstand ingenomen. Op 19 februari trokken de Franse troepen de stad Groningen binnen. Daarmee was de nieuwe Bataafse Republiek een feit.

Dans om de vrijheidsboom, Het oprichten van de vrijheidsboom op de Grote Markt.
Schilderij: Johann Ludwig Hauck (1795), Collectie Groninger Museum

De macht kwam nu meer in handen van het volk en mannen ouder dan 20 jaar kregen stemrecht. De nieuwe Nationale Vergadering van 1796 ontwierp een nieuwe grondwet die ook ten doel had de voorkeurspositie van de Gereformeerde Kerk, de tot dan toe enige officieel toegestane kerk, af te schaffen. Tot die tijd werd de Rooms-Katholieke kerk niet meer dan gedoogd maar had deze slechts weinig rechten. De Katholieken kregen nu dezelfde status als de Protestanten en daarmee was tevens de scheiding tussen Kerk en Staat min of meer een feit. O.a. een herverdeling van bestaande kerkgebouwen volgde, alhoewel de Katholieken nog lang moesten wachten tot zij hun tot dan toe betrokken schuilkerken mochten inruilen voor enkele grotere gebouwen van de Protestanten.

Als gevolg van de fluwelen revolutie daalde al gauw de belangstelling voor alles wat met politiek te maken had. Dit was ook het gevolg van het feit dat de ingekwartierde Franse troepen zich misdroegen en van het stadsbestuur toch alle ruimte kregen ten koste van de belangen van de burgers. Straatschenderij, vernielzucht en geweld waren

aan de orde van de dag en ons land werd door Frankrijk in veel opzichten uitgemolken. Zo moest Nederland zelf o.a. de bezetting van de Franse troepen betalen. Gelukkig trok de bezettingsmacht voorjaar 1795 weg en werd op 19 juni 1795 een 'Gewapende Burgermacht van Groningen' ingesteld waarin alle mannen van 18 tot 55 jaar dienst moesten doen.

De daadwerkelijke invloed van de bevolking op het bestuur slonk daarna ook snel. Vanwege een door de Fransen gesteunde staatsgreep in 1801 werd het zittende Uitvoerend Bewind afgezet. Er kwam een nieuwe grondwet en de nieuwe regering, het Staatsbewind, had minder invloed dan de Nationale Vergadering van 1796. De macht kwam daardoor voor een deel weer in handen van de oude regentengeslachten waarbij tevens bleek dat sommige patriotten, eenmaal aan de macht, ook in oude machtspatronen terugvielen.

In 1799 kwam Napoleon Bonaparte middels een staatsgreep aan de macht en ook dit werkte uiteindelijk door in de Bataafse Republiek. Reeds genomen besluiten werden ondemocratisch teruggedraaid en de scheiding tussen kerk en staat werd weer ongedaan gemaakt. Zo kregen de Protestanten toch weer meer privileges ten koste van de Katholieken.

Met de economie ging het intussen al niet veel beter. De handel ging vanaf de instelling van de Bataafse Republiek bergafwaarts. De positie van de al eeuwen goed functionerende stapelmarkt (Hanze) was in de 18de eeuw al geslonken maar brokkelde nu nog verder af. Nederland was vanouds een doorvoerland voor handel drijvende Europese landen, maar nu lieten deze Nederland liggen. De handel op o.a. de Oostzee, die juist voor Groningen belangrijk was, bleef echter nog redelijk op peil. Toen de Fransen en Engelsen ook nog in oorlog raakten betekende dat ook het einde van de handel met Engeland omdat de Bataafse Republiek de Fransen steunde. Zo was het bv. voor orgelmakers vrijwel onmogelijk geworden Engels tin (uit de Cornwall mijnen) voor de frontpijpen te verkrijgen.

Na zijn kroning tot keizer in 1804 haalde Napoleon de banden met de gebieden onder Franse invloed verder aan. In de Bataafse Republiek kwam de macht feitelijk in handen van één persoon, nl. de tot raadspensionaris benoemde R.J. Schimmelpennick. Deze ging echter teveel zijn eigen weg waardoor hij door Napoleon in 1806 werd vervangen door diens broer Lodewijk Napoleon. De Bataafse Republiek werd zodoende toch weer een koninkrijk, Koninkrijk Holland geheten. Geleidelijk veranderde er op bestuurlijk niveau meer dan op het eerste gezicht merkbaar was. Verschillende departementen werden naar Frans voorbeeld geherstructureerd, ook het departementale bestuur kwam in handen van één persoon. In 1805 waren er in Groningen nog zes hoofdbestuurders, in 1807 werd dit teruggebracht tot één functionaris, landdrost H.L. Wichers. Op landelijk niveau werden belangrijke maatregelen genomen. Zo kwam er meer uniformiteit in maten en gewichten, voerde men het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Strafrecht in en werd de Burgerlijke Stand opgezet.

Op regering niveau ging het er dus niet bepaald democratisch aan toe. Op gemeentelijk niveau gebeurde er wel iets meer positiefs. Het gemeentebestuur bestond inmiddels uit een maire (Burgemeester), een aantal adjunct-maires en municipale raden. De prefect bepaalde echter wie in het gemeentebestuur zitting kregen. De pers stond nog onder strenge censuur en kritiek op het bestuur werd niet getolereerd. De gewone man op het platteland was over het algemeen prinsgezind. Omdat Groningen veel boerenbedrijven had is veel van de politieke en economische hectiek enigszins aan Groningen voorbij gegaan en was het in deze contreien relatief rustig, op een enkele kleine opstand na.

Vanwege het in 1806 afgekondigde Continentaal Stelsel kwam de handel met Engeland, die weer enigszins op gang was gekomen, opnieuw geheel stil te liggen vanwege een Engelse zeeblokkade. De al kwakkelende economie verslechterde nog meer. De handel over water, ook voor Groningen zo belangrijk, kwam dus vrijwel stil te liggen. In allerlei bedrijfssectoren waren faillissementen aan de orde van de dag. De enigen die nog enigszins profiteerden van de situatie waren de boeren. Vanwege te weinig invoer stegen de prijzen van veel gewassen. Dit duurde wel tot 1818. Opvallend daarbij was wel dat de orgelmakerij van Freytag juist in deze periode weer meer opdrachten kreeg. Dit had vooral te maken met de verschijning in de Gereformeerde (= Hervormde) kerk van de nieuwe bundel 'Evangelische Gezangen' in 1806, waardoor de taak van het orgel een nieuwe impuls kreeg.

Weer een nieuwe situatie ontstond toen Napoleon, gedwongen door de Engelse invasie op Walcheren in 1809, het Koninkrijk Holland inlijfde bij het keizerrijk Frankrijk. Groningen maakt daar van 1810 tot 1813 deel van uit. In deze periode werd de centralisatie van het bestuur steeds verder doorgevoerd. De dienstplicht en de burgerlijke stand werden ingesteld en mensen kregen daartoe een verplichte vaste achternaam. Intussen moest er door Frankrijk met indirecte ondersteuning van Nederland een oorlog gefinancierd worden met zowel Engeland, Pruisen als Rusland. De honderdduizenden soldaten moesten ook eten hebben en daar deed Noord-Nederland, waar de landbouw de belangrijkste bron van inkomen was, haar voordeel mee. Mede hierdoor veroorzaakte dit alles weinig beroering onder de Groningse bevolking en onderging men de situatie opnieuw gelaten. Pogingen om de Fransen te verdrijven kwamen er (ook toen nog) niet.

De geschiedenis herhaalt zich soms op een onvoorziene wijze. In de huidige tijd dat het orgel van Warffum is gerestaureerd (2022-23) woedt al een jaar een oorlog in Oekraïne dat vóór haar onafhankelijkheid in 1991 nog onderdeel van het Russische Rijk uitmaakte. Honderdduizenden militairen en burgers vinden de dood in een zinloze oorlog, gebaseerd op de machtswellust van één persoon die opnieuw een groot Russisch Rijk wil stichten.

In 1812 deed zich een vergelijkbare situatie voor. In 1812 was er de beruchte veldtocht van Napoleon naar Rusland waarbij zelfs Moskou tijdelijk werd ingenomen

na een bloedige slag bij Borodino, net voor Moskou gelegen. Een Pyrrus overwinning die het Franse leger echter dermate had verzwakt dat ze genoodzaakt was zich terug te trekken naar de grenzen van voorheen. De aanvoerlijnen waren echter veel te lang en het Franse leger werd op de terugtocht (met name door het huidige Oekraïne en Polen) vanwege de extreme kou en door de Russische kozakken en Pruisische troepen gedecimeerd. Polen bestond nog niet en de landsdelen Pruisen en Silezië maakten toen deel uit van Duitsland. Ook enkele Groningers moesten als dienstplichtig soldaat aan deze strijd deelnemen maar kwamen gelukkig levend terug. Van het immense leger van Napoleon van 466.000 man kwamen er slechts 40.000 terug. Meer dan een miljoen militairen en burgers vonden toen de dood. De Russische kozakken rukten tezamen met het Pruisische leger vervolgens op naar het westen. De slag bij Leipzig in 1813 was daarna de volgende deceptie voor de Fransen. De dagen van het Napoleontische Rijk waren bijna geteld.

Eind 1813 trokken de kozakken de provinciegrens over en werd Groningen bevrijd. Terugtrekkende Fransen plunderden en brandschatten veel dorpen in het Ommelanden en ondanks de moed van de vrijwilligers van de ondersteunende Burgerwacht moest de bevolking veel ontberingen lijden. Het is niet onwaarschijnlijk dat toen ook Warffum daaronder geleden heeft. Pas in mei 1814, toen Napoleon allang was

onttroond, trok het garnizoen uit Delfzijl weg. De burgerwacht was in 1814 nog actief toen ook de 22-jarige aankomend orgelmaker Petrus van Oeckelen als commandant op een kanonneerboot meehielp de Fransen bij Delfzijl te verdrijven. Het was het laatste Franse bolwerk in Nederland dat viel.

Intussen had na het vertrek van de Fransen in 1813 in Holland de zoon van de laatste stadhouder de macht overgenomen. Vanaf 1815 deed hij dat als Willem I, koning der Nederlanden. Hij handhaafde vrijwel alle bestuurlijke veranderingen van de voorgaande periode.

4. H.H. FREYTAG, ZIJN BEDRIJF EN ZIJN GEZIN

Heinrich Hermann Freytag

Freytag is omstreeks 15 april 1759 in Hamburg geboren als zoon van een meubelmaker uit Württemberg. Bij hem zal hij het houtbewerking vak goed geleerd hebben maar onbekend is bij welke orgelmaker de jonge Freytag het vak geleerd heeft voordat hij in Groningen bij Hinsz werd aangenomen. Dit zal rond 1780 zijn geweest. Talentvol en erudiet als hij was werd hij al snel een van de vooraanstaande medewerkers van Hinsz' orgelmakerij. Zowel in de orgels van de Der Aa-kerk (vóór 1814 Academie-kerk) als in Uithuizermeeden is op door hem in 1784 gemaakte onderdelen zijn handschrift met naam aangetroffen. Dat kon je alleen doen als je een van de werkplaatsopzichters was. Freytag leerde al snel Nederlands. In 1787 noemde hij zichzelf 'Vrydag' maar dit veranderde al gauw in 'Freijtag'. Zijn leven lang schreef Freijtag zijn naam met deze spelling, ook zijn zoon Herman Eberhard deed dat. In samenhang hiermee lijkt het er op dat hij zijn leven lang met een sterk Duits accent gesproken heeft; sommige zinnen in zijn contracten hebben ook een Duitse zinsbouw. Toch werd verscheidene keren, bv. in krantenadvertenties, zijn naam toch als Freytag gespeld, ook na zijn dood door de weduwe. Dat zal zeker met het gemakkelijker zetwerk van de drukker te maken hebben gehad. Echter ook de 'tenaamstelling' boven het klavier in Finsterwolde (Freytag 1808) was met een y gespeld. Daarom houd ik in deze brochure die schrijfwijze dan ook maar aan. Toen Hinsz in 1785 stierf werd de leiding van de orgelmakerij overgenomen door *Frans Casper Snitger (1728-1799)*, de stiefzoon van Hinsz en zoon van Frans Caspar Schnitger Sr. die bij leven inmiddels net zo beroemd geworden was als zijn vader Arp Schnitger. Frans Caspar stierf echter plotseling in 1729, slechts 36 jaar oud. Hinsz trouwde in 1732 met de weduwe Schnitger Margaretha Debberts. Hinsz was dus zijn stiefvader. Snitger Jr. heeft dus zijn eigen vader slechts 5 jaar gekend en dat heeft kennelijk toch zijn sporen in zijn leven achtergelaten. Snitger was een introverte persoonlijkheid, geen krachtig leider en bleef vrijgezel. Des te meer was hij een op en top allround vakman die ook al bij Hinsz tientallen jaren het complete 'buitenwerk' deed, alsmede (deels) de intonatie van zowat alle belangrijke orgels in Hinsz' latere periode.

Pas in 1787 trok het werk van het Snitgers bedrijf weer aan maar al snel werd duidelijk dat er iemand moest komen die als directeur en manager de kar zou kunnen trekken. Dat werd dus Freytag en zij gingen in 1788 samen een compagnon schap aan: 'Freytag & Snitger In Compagnie'. Snitger kon weer 'zijn eigen ding' doen omdat Freytag na verloop van tijd degene was die het zakelijke management deed, de contacten met opdrachtgevers legde, de bestekken ontwierp, de vaak fraaie bouwtekeningen maakte, als enige namens de compagnons de contracten tekende en verder ook werkplaats chef was. Zo nam Freytag de plaats van Hinsz in en was Snitger vooral degene die veel onderweg was en overal het praktische werk uitvoerde en ter plekke vaak ook rekeningen met kwitanties contant ontving. In latere jaren groeide Freytag uit tot een van 's Nederlands beste orgelmakers en groeide de belangstelling vanuit de Hollandse gebieden ook steeds meer. Zo was hij tussen 1805-1811 betrokken bij de slepende bouw van het Rotterdamse Laurenskerk orgel, een van 's Nederlands meest prestigieuze orgelbouwprojecten dat hij uit het slop moest halen. Hij kreeg er in die omgeving prompt enkele opdrachten bij (Oostkerk en Waals kerk Rotterdam, Dirksland en Middelburg. Hij werd door J. Robbers en J. Tours, de keurmeesters te Rotterdam in 1808 aldus geprezen:

“Heeft den Meergem. Maker zich waardig gemaakt den Naam van Een kunstenaar in zijn vak te zijn, en daar de ondergetekenden, nog al vrij wat ondervinding van orgelwerken vermeenen te hebben, maken zij ook geene Zwarigheid, den Heere Freijtag voor een der Kundigste orgelmakers te Erkennen, die hun tot dezer ure bekend is”.

Freytag was zich bewust van zijn kwaliteiten maar sloeg zichzelf er niet voor op de borst: In een brief uit 1802 aan het stadbestuur van Hasselt schreef hij: *“Ik zal myn Persoon niet recommandeeren, nog veel ophef van myne Capaciteit maken, maar myne werken moeten voor my pleiten”.*

In de periode 1806-1911 kreeg Freytag het vanwege deze verspreiding tot aan Noord- en Zuidwest Nederland toe zo druk dat hij het werk ternauwernood aan kon. In 1806 kreeg hij echter uit onverwachte hoek versterking van zijn team doordat *Johan Wilhelm (Joannes Wilhelmus) Timpe (1770-1837)* als allround orgelmakers knecht bij hem kwam werken nadat Timpe eerst bij Freytags grootste concurrent Dirk Lohman had gewerkt.

Timpe werkte zich naar eigen zeggen na verloop van tijd op tot meesterknecht. Anders dan Hinsz was de creatieve Freytag voortdurend bezig met vernieuwing: frontontwerpen, introductie van het Bovenwerk, disposities, mensurering, intonatie, alles werd anders dan bij Hinsz en toch bleef het wel geheel in de traditie van de Schnitgerschool. Zijn ambachtelijke vakmanschap was zo hoog dat zijn werk op de keper beschouwd vaak beter is dan dat van Arp Schnitger of Hinsz.

Hiskia Horneman

Freytag trouwde op 34-jarige leeftijd op 6 oktober 1793 met de 28-jarige *Hiskia Horneman (1765-1817)* in de Groningse Lutherse kerk. Zij was eerder getrouwd

geweest met kastelein Friedrich Andreas Wustenhöffer uit 'Lier' (Leer?), maar hij overleed in 1792.

Evenals Arp-, Frans Caspar Schnitger en Hinsz was Freytag Luthers en kerkte hij met zijn gezin in de Lutherse kerk te Groningen. Hij was in de kerkelijke gemeente ook actief als ouderling. Heinrich en Hiskia zullen elkaar daar wellicht ontmoet hebben omdat Wustenhöffer en Freytag dezelfde kerkbank nr. 40 huurden en op zondag naast elkaar in de bank zaten. Dit in tegenstelling tot veel kerken waar mannen en vrouwen gescheiden moesten zitten, de mannen aan de zuidzijde en vrouwen aan de noordzijde. Toen ze trouwden was Hiskia hoogzwanger van een kind van Wustenhöffer dat echter in 1794 al overleed. Het doopboek vermeldt dat het kind van Wustenhöffer was, maar het begraafboek vermeldt "Mons. Vrijdag" als vader. Niet duidelijk is hier of Freytags vaderschap hier als 'stiefvader' opgevat werd...

Orgelmaker en kastelein

Op 7 januari 1794 wordt Freytag lid van het Groninger tappersgilde. Wustenhöffer had zijn café 'In de weite druf' (In de witte druif) bij de Ruiterwagt aan de Grote Markt onder naast de Martinatoren en was sinds 1784 gilde lid. Dit café met woonhuis kwam bij zijn overlijden in bezit van Hiskia. Zij was inmiddels ook al herbergierster geworden en Freytag ging vanaf 7 januari 1794 dus ook meedoen, al kwam het leeuwendeel van de publieke zorg wel op Hiskia's schouders neer. Hoezo moesten vrouwen des huizes thuis slechts de huishouding doen en voor de kinderen zorgen? Hiskia bleek een zelfstandige geëmancipeerde vrouw te zijn in een tijd dat zoiets bepaald geen gemeengoed was! Freytag en zijn vrouw woonden ook bij dit café pand en dus niet bij de zaak naast de Lutherse kerk in de Haddingestraat, de traditionele werkplaats waar Schnitger en Hinsz hun bedrijf al een eeuw lang hadden gevoerd. In een advertentie in de Groninger Courant van 4 april 1794 werd dit café 'Publyk Wijn en Coffyhuys alsmede Billard', 'In den droeve' genoemd. In 1807 verkochten de Freytags het pand met café voor f 8.000,---. Ze kochten een huis aan het Zuiderdiep op de hoek met de 'Gelteringestraat' (heden ten dage Gelkingestraat) voor f 6.300,---. De orgelzaken liepen toen kennelijk zo voorspoedig en het werk stapelde zich dusdanig op dat zij beiden niet meer in staat waren het luxe café te runnen.

Tussen 1795 en 1807 werden negen kinderen geboren, waarvan er twee al snel overleden en twee dood geboren werden. Over tegenslag en verdriet gesproken... . Destijds misschien 'normaal' maar heden ten dage onverdraaglijk. *Herman Eberhard (1796-1869)*, *Barthold Joachim (1799-1829)* en *Willem Frederik (1825-1861)*, zoon van Herman Eberhard, zouden de zaak voortzetten. Ook Maria Hiskia, een zus van hen bleef in leven. Nadat de toen 67-jarige Herman Eberhard in 1863 met de zaak gestopt was ging hij samen met zijn zus in Peize wonen waar hij in 1869 overleed.

De grote breuk in de bedrijfsgeschiedenis van Freytag

Freytag overleed na een kort ziekbed op 14 april 1811, 52 jaar oud en vijf maanden voor de ingebruikneming van het orgel van Oostwold. Herman Eberhard en Barthold Joachim waren slechts 15 en 12 jaar oud en konden het bedrijf nog niet overnemen,

althoewel wel bekend is dat Herman Eberhard als jong kind al in vaders werkplaats meedeed en ook mee op karwei ging. In verscheidene orgels die Freytag in onderhoud had komen al rond 1809 zijn inscripties voor.

Weduwe Hiskia Horneman stuurde Herman Eberhard in 1813 naar Oldenburg om “bij een kundigen orgelmaker (...) zijn Affaires verder te leren”. Dit blijkt *Anton Friedrich Schmid (1765-1846)* te zijn. Schmid was afkomstig uit Logabirum bij Leer en had veel Oostfriese contacten. Via Herman Eberhard moet hij kennis hebben genomen van de nagelaten geschriften van Arp Schnitger en Albertus Anthoni Hinsz, archief dat de familie Freytag had overgenomen en sterk koesterde. De Freytags wisten goed dat ze in een grote traditie stonden van een van de beste orgelmakers bedrijven van het toenmalige Europa. Schmid had veel bewondering voor het werk van Schnitger en citeert bij zijn restauratie van het Schnitgerorgel in Ganderkesee in 1820 het exacte aantal orgels dat Schnitger gemaakt had, zowel nieuwbouw als verbouw en reparaties. Hij noemt daarbij ‘nach der Beschreibung...’. Dat kan niet anders zijn dan de geschriften die Herman Eberhard hem had laten zien toen hij tussendoor weer eens een poosje thuis was en hij de papieren zo heen en weer had mee kunnen nemen. Een deel van die geschriften zijn door Siwert Meijer, organist van de Nieuwe Kerk te Groningen van 1852-54 gepubliceerd in het toen bekende muziektijdschrift *Caecilia*. Het was een slimme zet van Hiskia om haar zoons naar Schmid te sturen. Hij was enerzijds een deskundige orgelmaker met bewondering voor de Schnitgerschool, maar omdat hij geen werk in Nederland had kon hij anderzijds ook objectief zijn ten opzichte van de Nederlandse smeltkroes van elkaar beconcurrerende orgelmakers.

Freytags werknemers

De beide orgels van Oostwold en Warffum zijn mede gemaakt door vier van Freytags knechten, te weten Matthias Martin, J.H. Klambeck, ‘Paul’ en ‘Daniël (het is niet bekend of dit hun voor- of achternaam is). De namen van de laatste twee komen voor op het pijpwerk van Oostwold; zodoende weten we dat het pijpenmakers waren. Van *Matthias Martin (1760-1826)* weten we wat meer. Hij was all round orgelmaker, kwam in 1793 bij Freytag in dienst en was evenals Freytag afkomstig uit Württemberg. Of hier nog vroegtijdige relaties liggen is niet bekend maar wellicht niet ondenkbaar. Hij werkte zich snel op als min of meer werkplaats chef, ruim voordat Timpe het team in 1806 kwam versterken. Zo had hij al een belangrijk aandeel bij de bouw van het orgel van Freytag & Snitger in Zuidbroek (1795). Hij werkte ook wel zelfstandig namens Freytag, bv. in Finsterwolde. Martin trouwde in 1796 en zijn gezin sloot zich ook aan bij de Lutherse Gemeente in Groningen. Martin verrichtte ook na Freytags dood zelfstandig onderhouds- en stemwerk voor de weduwe Freytag. Na 1812 wordt zijn naam vaker genoemd in rekeningboeken van diverse Kerkvoogdijen. Zo nam hij tussen 1813 en 1825 jaarlijks het contractgeld in ontvangst voor het onderhoud van het Snitger-Freytag orgel (1793) aldaar. In 1820 woonde Martin nog in Groningen. Hij overleed in 1826 in Leeuwarden.

Klambeck kan een zoon zijn van G. Klambeck die als knecht bij Hinsz werkte. Diens naam komt voor op oud balgler in de in 1744 gerestaureerde balgen van Daniel

Bader (1638) van het orgel van Appingedam. Zijn naam staat in het Duits vermeld, samen met die van '1744 AA Hinsch Opperman' en 'Frans C Schnitger'.

Het zijn de bovengenoemde voortreffelijke orgelmakers geweest die met elkaar het Warffumer orgel gemaakt hebben. De leiding, en inmiddels deels ook de uitvoering, zal na Freytags overlijden echter in handen van Johan Wilhelm Timpe zijn geweest. Maar dat wellicht tegen wil en dank. Zie hierna.

Herman Eberhard kwam definitief terug in 1815. Daarna nam hij steeds meer de leiding over terwijl Martin vanaf 1813, na er ongeveer een jaar er tussenuit te zijn geweest, weer bij het bedrijf was gaan werken.

Herman Eberhards moeder Hiskia stierf in 1817. Evenals haar overleden echtgenoot werd ze slechts 52 jaar oud. Ze werd bijgezet in het familiegraf in de Lutherse Kerk in Groningen waar zowel Hinsz, F.C. Snitger en haar man Freytag begraven lagen. Toen Herman Eberhard in 1869 overleed was daarmee de roemruchte Schnitgerschool definitief uitgestorven. De klantenkring werd ook toen grotendeels overgenomen door concurrent Lohman. Deze keer was het Nicolaas Anthonie Gerhardus, vertegenwoordiger van de vierde generatie Lohman. Sommige klanten gingen echter over naar Van Oeckelen te Glimmen of naar Roelf Meijer in Veendam.

5. DE TURBULENTE BOUW VAN HET FREYTAGORGEL

Orders verwerven onder moeilijke omstandigheden

Het is goed om stil te staan bij de moeilijke omstandigheden waarin Freytag en Snitger hun bedrijf moesten runnen. Gedurende de reeds beschreven maatschappelijke stormen probeerden de orgelmakers hun vak zo goed mogelijk uit te voeren ondanks alle onzekerheden wat betreft het verwerven van opdrachten en verkrijgen van de juiste materialen. Het grote voordeel van Freytag en Snitger ten opzichte van hun concurrenten was dat zij de complete onderhoud portefeuille van hun directe voorganger Hinsz hadden kunnen overnemen, in totaal 42 orgels van klein tot groot, van relatief onbekend tot beroemd. Voor die tijd een zeer groot aantal instrumenten. Daarnaast verwierven ze tussen 1785 en 1811 elf nieuwe onderhoudscontracten en konden ze negen geheel nieuwe orgels maken. Hun werkterrein lag in Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel en incidenteel dus ook in Noord- en Zuid-Holland en zelfs Zeeland.

Wat daarbij opvalt is dat er in de periode 1799-1805 minder opdrachten werden uitgevoerd. Het werk dat Freytag in die periode deed was ook minder veelomvattend. Ze gebruikten veel oud materiaal opnieuw en vermaakten dat naar hun visie, zoals in Noordwolde in 1802. Dit zal stellig te maken hebben gehad met de in het vorige hoofdstuk genoemde slechte economische tijden en daarmee torenhoge materiaalkosten, maar ook met de materiaal schaarste. Ook kwam door de vrij plotseling doorgevoerde scheiding tussen kerk en staat in 1798 de financiering van orgelprojecten ten laste van kerkbesturen die vaak minder goed in staat waren forse

sommen geld voor een orgel uit te geven. We zien verder dat niet alleen bij verbouwingen aan bv. de orgels in Noordwolde, Loppersum en Noordbroek geen nieuwe tinnen frontpijpen werden gemaakt, maar ook later nog in 1810 (Bolsward, Doopsgezinde Kerk) en Oostwold, 1811. Daar werden deze pijpen van een lood-tin legering gemaakt die vervolgens van tinfoelie werden voorzien. Tin was in die tijd bij perioden kennelijk een moeilijk te verkrijgen materiaal.

Freytag maakte ook van de nood een deugd. Heel bijzonder in zijn tijd was dat hij als een van de pioniers op het gebied van procesreconstructie nieuwe pijpen maakte in oude stijl, een tot die tijd onbekend fenomeen. Zo deed hij dat in Noordwolde waar Freytag pijpen bijmaakte in de stijl van Hendrik Huisz, de bouwer van dat orgel in 1658, in Loppersum in 1803 waar hij het mensuurbeeld van het oude Huisz Rugpositief pijpwerk min of meer overnam en in Noordbroek waar hij in stijl van Schnitger en Hinsz de orgelkast verbreedde en daarmee het bestaande vrij pedaal in Schnitgers stijl uitbreidde en nog meer zelfstandig maakte. De klank van die registers is dan ook een unieke mix tussen 17de eeuws en traditioneel laat 18de eeuws.

Tegen de economische verwachting in trok echter vanaf 1806 het werk duidelijk aan en maakten ze elk jaar wel een nieuw orgel of werden er grootscheepse verbouwingen uitgevoerd. Zoals al eerder gememoreerd had dit vooral te maken met het in 1806 verschijnen van de nieuwe liedbundel 'Evangelische Gezangen' waardoor een adequate rol van het orgel weer eens extra goed in beeld kwam.

Toch bleef het reguliere onderhoud de basis voor het bestaan van het bedrijf. En dat niet alleen, ook huisorgels en pianofortes werden gemaakt en voortdurend per advertentie aangeboden. Dat daarin een felle concurrentie ontstond met hun concurrenten Lohman en later Timpe daar nog bij is ook niet zo verwonderlijk. Elke klus die werd binnen gehaald, of onderhoudswerk dat behouden zou kunnen worden, was letterlijk 'brood op de plank'. De advertenties van de drie orgelmakers in de Groninger Courant van die dagen, Lohman, Freytag en Timpe, logen er niet om. Om de haverklap kwam er weer een bericht dat de concurrent niet geloofd moest worden, met bv. de aantijging dat Snitger, en later Freytag, teveel werk had en daarom niet aan zijn verplichtingen kon voldoen.

Desondanks lukte het *Dirk Lohman (1730-1814)* en met name zijn zoon *Nicolaas Anthonie (1766-1836)* gaandeweg steeds meer opdrachten te krijgen. Dit gebeurde vooral na twee breekpunten in de bedrijfstraditie van Freytag en Snitger. De eerste keer was de dood van Frans Casper Snitger in 1799 en de tweede keer, zoals beschreven, de vrij plotselinge dood van Heinrich Hermann Freytag in 1811. Bij de eerste keer was het vooral de strijd met Lohman die aanvankelijk een aantal opdrachten in de wacht sleepte maar waarbij na een tijd het tij zich toch weer ten gunste van Freytag keerde. De tweede breuk had echter veel meer effect, temeer dat tegen alle verwachtingen binnen Freytags bedrijf in, Johan Wilhelm Timpe intussen van meesterknecht tot opponent en concurrent werd.

Intussen waren na 1811 belangrijke opdrachten aan de weduwe Freytag voorbij gegaan en kon Hiskia Horneman nog moeilijk de touwtjes aan elkaar knopen. Vooral Lohman had nogal wat onderhoudswerk van Freytag overgenomen en belangrijke

orgels nieuw gemaakt of verbouwd zoals te Eenrum (1817), Hellum (1819), Zuidwolde (1821) en Siddeburen (1821).

Johan Wilhelm Timpe

Timpe bleek naderhand een scharnierfunctie te vervullen tussen de 18de en 19de eeuwse Groningse orgelmakers traditie. Hij werd geboren in het dorpje Glane bij Osnabrück en was afkomstig uit een katholiek boerengezin. Hij bleef katholiek tot zijn dood hetgeen voor hem bepaald zakelijke beperkingen zal hebben opgeleverd, gezien het getouwtrek om de macht tussen protestanten en katholieken in de eerste kwart van de 19de eeuw. Rond zijn 20ste jaar trok Timpe naar Groningen waar hij leerling orgelmaker werd bij Dirk Lohman. Voor Timpe was de cultuur bij Lohman wellicht het meest herkenbaar omdat ze beiden afkomstig waren uit het Duitse Oost Friesland en het Emsland, landstreken met een overeenkomstige cultuur. In die jaren had Lohman echter relatief weinig werk. Was dat vooral onderhoudswerk, de grote ombouw van het orgel in Bedum (1805) en de nieuwbouw in Ulrum (1806) was omvangrijker. Waarom Timpe in 1806 dan toch naar Freytag overstapte blijft onduidelijk. Het was voor Lohman intussen bepaald zuur dat zo'n talentvolle meesterknecht naar de aartsconcurrent overging. Mogelijk hield het verband met de steeds grotere management deelname van Dirk Lohmans zoon *Nicolaas Anthonie* (1766-1836) in het bedrijf en boterde het niet tussen Nicolaas Anthonie en Timpe. Ook later waren zij elkaars felste concurrenten. Dirk Lohman was intussen immers ook op leeftijd gekomen. Hij stierf in 1814, 74 jaar oud.

Eenmaal bij Freytag verwierf Timpe ook daar meteen al de nodige invloed en wijzigden zich o.a. ideeën over de maatvoering van windvoorziening en windladen, het disponeren van vulstemmen en over andere samenstellingen ervan. Ook onmiskenbaar van invloed was het verschijnen in 1804 van een 3-delig en zeer invloedrijk standaardwerk over orgelbouw: 'De Orgelmaaker' van Mr. Jan van Heurn. We zien bij Freytag dat hij minder geneigd was die ideeën over te nemen dan Timpe. Toch zien we meteen na het verschijnen van deze publicatie dat de windkanalen bij Freytag wijder werden (bv. te Noordbroek, 1807), maar vooral Finsterwolde (1808), naar model van Van Heurn. Echter in Oostwold juist weer niet en waar hij deels terugkeerde naar zijn vertrouwde berekeningsmethoden. Die behoudendheid werd even later kennelijk de basis voor een groot intern conflict.

Beeldsnijders Vader en zoon Walles en kistenmaker Bekenkamp

Het snij- en lofwerk van veel van de orgels van Freytag, ook van dat van Oostwold en Warffum, is gemaakt door vader en zoon *Walles, Mattaeus* (ook wel *Mattheus, Matties* of *Matthys* genoemd, 1751-1817) en *Anthonie* (1790-1845). Evenals hun illustere voorgangers Allert Meijer, Jan de Rijk en Casper Struiwigh in de tijden van Schnitger en Hinsz, waren vader en zoon Walles rond de eeuwwisseling tientallen jaren toonaangevend in de Groningse ambachtswereld en maakten zij werk van topniveau. Mattaeus was ook architect en een andere broer van Anthonie, *Jurjen*

Walles (1794-1854), was eveneens beeldhouwer maar ook organist van de De Aa-kerk. Een uiterst creatieve familie dus. *Mattaeus* was tevens peetvader van de kinderen van *Freytag* en hij had ook de voogdij over hen indien de ouders door omstandigheden voortijdig zouden komen te overlijden. De band tussen hen was dan ook hecht. Des te meer prijzenswaardig voor zowel *Freytag* als *Walles* dat *Walles* even intensief samenwerkte met *Freytags* concurrenten *Lohman* en later *Timpe*. Kennelijk heeft dat hun persoonlijke relatie niet negatief beïnvloed en zagen ze ook wel in dat ook de familie *Walles* afhankelijk was van een zo groot mogelijke orderportefeuille om te kunnen overleven.

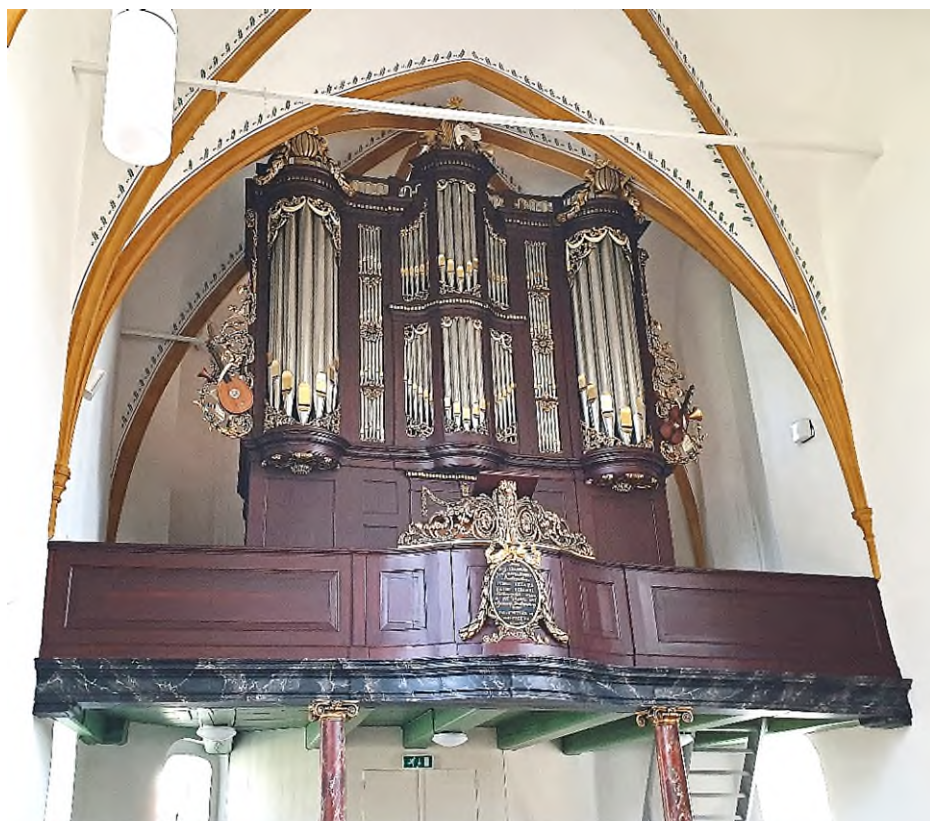
Het lofwerk van het Warffumer orgel getuigt van grote klasse qua technische beheersing, vormtaal, architectuur en onderwerp. De gebroeders *Walles* verstonden het om in hun stijl barokke rijkdom te combineren met een plastische variant van de classicistische vormtaal en later juist ook weer een terugkeer naar die barokke vormtaal zoals in Warffum en veel later ook nog in Noordwolde (*Lohman*, 1833). Die vormtaal werd door *Freytag* dan weer gecombineerd met een Schnitgeriaanse frontarchitectuur. Dus naast de zo eigen, voor die tijd ‘moderne’ orgelkasten als Zuidbroek (1795) en Bellingwolde (1797) maakte hij juist een uiterst traditionele aanbouw in Noordbroek (1809) bij het bestaande orgel van *Schnitger* (1696). Zo vormt de orgelkast van Noordbroek een van de fraaiste voorbeelden van de ‘historisch gegroeide’ Schnitgerschool: drie generaties *Schnitger-Hinsz-Freytag* in volle glorie.

Orgelkasten, orgelbalkons, kolommen en/of borstweringen werden zeer waarschijnlijk niet door *Freytag* zelf, maar naar tekeningen van en in onder aanneming bij *Freytag* gemaakt door *Lubbartus Bekenkamp (1746-1826)*, ook wel *Berent Beekenkamp* of *Beekencamp*), een kistenmaker/schrijnwerker (ofwel meubelmaker) met wie ze veel samenwerkten. Hij was de zoon van *Abraham Bekenkamp (1719-17??)* eveneens kistenmaker. Zo is archivalisch bekend dat *Bekenkamp* de orgelkast met borstwering en kolommen in Finsterwolde gemaakt heeft. *Hinsz* werkte in zijn nadagen ook al met *Bekenkamp* samen. Zo is de complete kast met balkon van het *Hinszorgel* in Midwolda (1772) door hem gemaakt. Er bestond dus al een lange en vertrouwde relatie met hen. Voor Warffum zal dit wellicht niet anders geweest zijn: *Bekenkamp* deed het kastwerk, balkon en borstwering, alle snij- en lofwerk door vader en zoon *Walles*. Hun hand is onmiskenbaar bij beide orgels aanwezig en komt sterk overeen met eerder werk in o.a. Bellingwolde (1797), Noordwolde (1802), Loppersum (1803) en Noordbroek (1807-09).

Een vorig orgel?

Al in 1593 werd melding gemaakt van een orgel in de Sebastiaankerk te Warffum. Naar het schijnt moet dit orgel in de loop van de 17de eeuw verdwenen zijn. Wellicht kan dit samenhangen met de bouw van de nieuwe toren in 1638. Er is verder niets bekend over de hoedanigheid ervan. Omdat er geen enkel bericht over een orgel is voordat het *Freytagorgel* werd gebouwd kan worden verondersteld dat de kerk pas in 1812 weer een orgel kreeg.

Een niet te verwaarlozen feit is dat het orgel werd gebouwd in de periode toen de oude bouwkundige toestand van het gebouw nog aanwezig was. De omgeving van het orgel is in de loop van de 19de eeuw tweemaal sterk gewijzigd, hetgeen ook van invloed is geweest op de akoestiek. Het orgel klinkt nu naar verhouding luider dan in de oude situatie, vooral vanwege het ronde stucwerk tongewelf.

Het orgel van Snitger & Freytag (1797) te Bellingwolde

In Warffum is er helaas vrijwel geen kerkelijk archief bewaard gebleven. Dit archief lag opgeslagen in de herberg 't Gemeentehuis. Dit hotel ging in 1934 ten gevolge van een brand in 1934 goeddeels verloren. Daaronder waren ook middeleeuwse charters waarvan de zegels, die van was waren, door de hitte gesmolten waren. Het is bijzonder spijtig dat daarom van het Warffumse orgel zo weinig feitelijk bekend is. Vandaar dat ik de bouw van het orgel van Oostwold, waar wel veel archief van is, als voorbeeld ter vergelijking aanhaal.

De bouw van het tweede Warffumer orgel

Uit de archivalische gegevens van Oostwold blijkt dat beide orgels deels tegelijkertijd gebouwd zijn. Aan het orgel van Warffum werd halverwege het werk aan Oostwold

Nieuwolda. Orgel van Johann Friedrich Wenthin (1787) – kleurstelling 1874

al begonnen, mogelijk al vanaf eind 1810. In Oostwold blijkt de bouw van dat orgel al in 1809 begonnen te zijn net nadat Noordbroek klaar was. Het contract werd in dat jaar getekend en er werden al enkele termijnen (voorschot 1^e termijn en de 1^e termijn zelf) aan Freytag betaald. De vanuit Groningen per schip vervoerde delen van de complete orgelkast werd met paard en wagen uit Scheemda gehaald en in Oostwold opgebouwd. De totale kosten van het orgel van Oostwold zijn bekend, namelijk f 5.160,---. Het Warffumer orgel zal verhoudingsgewijs ca. f 5.740,--- gekost hebben. Omgerekend naar de waarde van de huidige Euro is dit ca. € 650.000,--. Naar huidige maatstaven een goed betaald werk. Daarbij zal ook zeker het schilderwerk zijn ondergebracht. Meer orgelmakers in die tijd betaalden in onder aanneming de kistenmakers, beeldsnijders en schilders van hun orgels. We weten dit van bv. Abraham Meere en Van Oeckelen. Op die manier hadden ze er ook de kwalitatieve en architectonische invloed op die ze graag wilden. Bij Freytag zal het wellicht niet anders geweest zijn.

Het instrument in Warffum heeft veel verwantschap met dat te Oostwold (1809-11). Het ontwerp en uiterlijk van beide orgels zijn qua werk- en frontindeling niet alleen gebaseerd op het eerste orgel in Bellingwolde (1797) van Freytag & Snitger samen ('In Compagnie'), maar ook op dat van de Oostfriese orgelmaker *Johan Friedrich Wenthin* (1746-1805) die in 1787 in Nieuwolda een vrij groot nieuw orgel had gemaakt, naar later bleek het enige dat Wenthin in Nederland heeft gemaakt. Zijn zoon Joachim was nog actief in Niehove in 1816.

Het pijpwerk van beide orgels moet eveneens vrijwel tegelijkertijd in 1810 zijn gemaakt. Alhoewel de indeling van de pijpvelden in het front van beide orgels sterk overeenkomt is het orgel van Oostwold iets kleiner en telt het 18 registers waarvan twee alleen in de discant. Het Warffumse orgel heeft er 20 waarvan drie in de discant.

Meningsverschillen vóór en tijdens de bouw

Precies tijdens de bouw van het Warffumer orgel in 1811-12 was het proces volop gaande dat na Freytags dood het door Hiskia gerunde bedrijf de ene na de andere klant verloor aan aartsconcurrent Lohman.

Maar ook intern moeten er zich heftige discussies afgespeeld hebben over de te varen ambachtelijke en artistieke koers en over de verdeling van de interne leiding functies. Daarover moeten al eerder fricties zijn ontstaan tussen Timpe enerzijds en het traditionele team van Freytag, Snitger en de weduwe Freytag anderzijds. Met daarbij Matthias Martin als hoofdpersoon en spreekbuis van de Freytags in deze discussies. Uit de onderstaand genoemde advertentie kan worden opgemaakt dat Martin niet meer tegen de harde wijze van omgang met elkaar kon en de zaak ergens in deze periode daarom verliet, tot groot verdriet van Hiskia Horneman. Enige tijd later stapte echter ook Timpe uit de zaak en begon hij in 1813 voor zichzelf, heel goed wetend dat hij een prachtig en intussen beroemd, maar zonder Martin en hem noodlijdend, bedrijf achterliet.

Er wordt wel gesteld dat hij, vanwege de onderstaande advertentietekst, door weduwe Horneman ontslagen zou zijn maar dat is lang niet zeker. Wat zou dan de reden van deze nogal heftige gang van zaken kunnen zijn geweest? De navolgende advertentie in de Groninger Courant was kennelijk de druppel die de al volle emmer deed overlopen: Advertentie Groninger Courant 22 juni 1813, nr. 47:

“De Ondergetekende, ORGELMAAKER te Groningen, welke voor eenigen tyd, om redenen, een harer Knechten hebbende bedankt, is daar na door onderscheidene personen gewaarschuwd, dat zeker iemand by hun was gekomen, welke gezegd had, dat de Wew. H.H. FREYTAG met het Orgelmaken was uitgescheiden dat hy by wylen haren Man als Meesterknecht gewerkt had, en na dien tyd te Warffum een geheel Nieuw Orgel gemaakt had: zoekende door deze onwaarheden van hare begunstigers en kalanten te beroven, Vind zich dus verplicht bekend te maken, dat zy met hare Knechten en Zoon, in het maken van ORGELS blyft continueeren als ook in het STEMMEN van FORTOPIANO's en CLAVIEREN hebbende thans een fraay KABINET ORGEL gemaakt van 5½ registers, hetwelk te Koop, en alle dagen te zien

is. Ook is er een *BUREAU ORGEL* onder handen, van 4½ stemmen:
recommanderende zich by dezen en beleeft eene prompte en civiele behandeling.
Wedw. H.H. FREYTAG en Zoon
Woonende op de hoek van de Geltinger straat, aan het Zuiderdiep Lett. S. No. 92”.

De formulering “een harer Knechten hebbende bedankt” zou dan het ontslag van Timpe hebben kunnen betekenen, maar feit is dus ook dat Martin in deze tijd de zaak voor korte tijd verliet om in 1813 terug te keren toen Timpe intussen voor zichzelf was begonnen. Het lijkt er op dat de genoemde zin dus daarop betrekking heeft omdat in 1813 en helemaal in 1815 blijkt dat Martin weer terug was nadat de rust weer was teruggekeerd.

Oostwold, Freytag 1811. De frontlijn is een combinatie van de rechte lijnen van Zuidbroek (1795) en Bellingwolde (1797) en de gebogen hoofdlijnen van Nieuwolda (1787).

Zo onderhield Martin namens Freytag het orgel van Zuidhorn vanaf 1813. Weduwe Horneman benoemt e.e.a. in 1815 in een brief aan het kerkbestuur van Zuidbroek vanwege het feit dat men in Zuidbroek voor onderhoud door Lohman hadden gekozen als volgt:

“...waarin ik UWE Ed. kan berigten dat ik mijn oude Knecht Martijn wederom heb die UWE zeker niet onbekent zal zijn hij heeft 22 Jaaren bij mijn overleden man gewerkt en het schone orgel in U kerk mede vervaardigd...”, waarna ze hem aanpreekt dat hij het onderhoud zeker goed zou kunnen doen. Horneman heeft met de bovengenoemde advertentie kennelijk wraak op Timpe genomen. Zonder zijn naam te noemen, maar elke ingewijde wist wel wie zij bedoelde, rekende zij zo publiekelijk met hem af over dit voor haar en haar bedrijf zo onverteerbare feit.

Maar had Timpe dan geheel ongelijk? De waarheid ligt hier in het midden. Het Warffumer orgel is namelijk wel een Freytagorgel waarin allerlei nieuwe ideeën van Timpe verwerkt zijn. Dus had hij wel een punt dat dit orgel niet meer helemaal een Freytag orgel genoemd zou kunnen worden. Alleen overdreef Timpe in zijn zakelijke gretigheid natuurlijk wel en is het in grote lijn wel het laatste Freytagorgel dat grotendeels diens stempel draagt.

Waren er in Oostwold al kenmerken van een zich op onderdelen wijzigende bouwstijl, in Warffum was dat nog veel meer het geval. Hieruit kunnen we afleiden dat het voltooiën van het orgel van Oostwold wellicht is gedaan o.l.v. Matthias Martin en in Warffum onder leiding van Timpe.

Naast enkele vernieuwingen die ook al aan Timpe kunnen worden toegeschreven, bv. de aanwezigheid bij beide orgels van een Carrillon op het Bovenwerk, eiken pijpen van het groot octaaf van de Bourdon 16 voet en een andere samenstelling van de Mixtuur, zien we in Oostwold toch nog meer typische kenmerken van de factuur zoals Freytag die gewoonlijk toepaste. Ik noem een aantal kenmerken:

- Verhoudingsgewijs enge windkanalen in een 2 : 1 maatverhouding in de onderkast.
- De registertrekkers in horizontale ordening links en rechts naast de lessenaar.
- Een schuifkoppel tussen de beide manualen.
- Empire ornamentiek van Walles met o.a. pauken op de middentoren van het hoofdmanuaal naar voorbeeld van Noordbroek en snijwerk met relatief weinig bladmotief.
- Het klavierbeleg is van sierpennetjes voorzien.
- De vlakke tussenvelden en gebogen zijvelden hebben frontpijpen met spitse labia naar voorbeeld van Noordbroek en Bolsward.
- Frontpijpen van een lood-tin legering met opgeplakte tinfolie.
- Er is nog een cartouche (“letterstuk”) op de bostwering aangebracht met daarin de namen van de stichters.
- De naam van Freytag met het jaartal 1811 is ingetekend op de ingelegde kleine cartouche van palmhout in de klavierplank onder de lessenaar.

Van alle hier genoemde stijlelementen is in Warffum geen sprake en zijn er meer elementen die afwijken:

- De naam van Freytag met jaartal 1812 zou zoals te Finsterwolde en Oostwold moeten zijn ingetekend op de ingelegde cartouche van palmhout in de

klavierplank onder de lessenaar die ook in Warffum aanwezig is. Daar is het in 1812 kennelijk niet meer van gekomen: er zijn op die plek geen restanten van letters dienaangaande traceerbaar, noch dat ze later zijn verwijderd. Dat er geen naam is aangebracht is tekenend voor de ruzie achtige situatie tijdens de bouw in 1811: wat zou er op moeten staan, Freytag of Timpe? Ze kwamen er kennelijk niet uit. Dan maar geen naam en slechts een mooi ovalen palmhouten plaatje. Bij de huidige restauratie is besloten in de doorgaande geschiedenis Freytag en de weduwe Horneman alsnog de eer te gunnen als zijnde de bouwer en is daartoe hier de fraaie belettering van Finsterwolde gekopieerd.

- De orgelkast is verhoudingsgewijs het diepst van alle Freytagorgels, nl. 1.56 m. Dat maakt een ruime opstelling van het binnenwerk nog meer mogelijk. Verhoudingsgewijs wijde windkanalen in een 2 : 3 maatverhouding in de onderkast. Ze lijken sterk op de maat van Finsterwolde waar Timpe, i.t.t. Oostwold, kennelijk ook al sterke invloed kon uitoefenen. Het windgedrag van de beide orgels van Finsterwolde en Warffum is dan ook opvallend gelijk.
- De registertrekkers in verticale ordening links en rechts naast de lessenaar.
- Een in bas en discant gedeelde trekkoppel met schuifbare lange koppelarmen tussen de beide manualen die onder het spelen te bedienen zijn. Er zijn daarom in de bakstukken geen koppel-bedieningsknopjes meer aanwezig.
- Een terugkeer naar eerdere ornamentiekstijlen, ietwat neo-barok aandoend. Zo is de borstwering opgehoogd met rijke ornamentiek met engelenfiguren naar eerdere voorbeelden van Jan de Rijk (Stedum, 1705) en Uithuizermeeden (Wallis, 1804).
- Een rijk van ornamentiek voorziene orgelkast met in de kroonlijst een rijk geprofileerde bloklijst. Veel snijwerk (van Wallis) met bladmotief met o.a. meer muziekinstrumenten en muziekboekjes, zoals in Bellingwolde.
- Alle tussenvelden zijn gebogen en hebben frontpijpen met ronde labia naar voorbeeld van Bellingwolde.
- Als enige Freytagorgel is er een grote, met bladmotieven beklede, cules de lampe aanwezig onder de onderste middentoren en net boven de klaviatuur. Bij alle andere nieuwe Freytagorgels zijn de lampetten veel bescheidener van omvang.
- Geen cartouche (“letterstuk”) meer op de bostwering aangebracht met daarin de namen van de stichters, maar een trofee met muziekinstrumenten en een psalmboek.
- Op de kast geschilderde registerplaten volgens een in het Nederlands vertaalde Franse naamgevingsmode: ‘voeten’ i.p.v. ‘voet’ n.a.v. de Franse gewoonte 8 pieds , 4 pieds etc. (dus meervoud).
- Het klavierbeleg is niet meer van sierpennetjes voorzien en de toetsen zijn voorzien van geprofileerde frontons van palmhout.
- Weer frontpijpen van tin zoals in Finsterwolde.
- Een opgebankte Cornet 4 sterk op het hoofdmanuaal. Bovendien de eerste Cornet

in Freytags oeuvre met deze samenstelling. Dit idee is stellig afkomstig van Timpe zoals hij dat al in Oost-Friesland bij Wenthin had leren kennen.

- Direct achter het front liggend opgestelde eiken pijpen van het groot octaaf van de Bourdon 16 voet idem. Zoiets zou Freytag nooit hebben gedaan.
- Idem als Oostwold de aanwezigheid van een Carrillon op het Bovenwerk.
- De samenstelling van de Mixtuur is hier zodanig dat deze, zelfs zonder de repetitie op c2, zonder een 16 voets Bourdon er bij te gebruiken is. Ook een noviteit bij Freytag.
- Naar gevonden kleurresten is het orgel rijkelijk gekleurd. In Oostwold is dat overigens ook zo geweest.
- De marmersoort op de kolommen in Oostwold is een nog originele in boerenstijl geschilderd quasi marmer, duidelijk geïnspireerd op sarrancolin marmer. Die is in Warffum overgenomen, maar dan als natuurgetrouwe imitatie.

Helaas weten we wegens het ontbreken van bijna alle oude archief niets van de destijds dienende predikant en kerkvoogden.

Dat in Warffum de cartouche met namen van de stichters ontbreekt terwijl de (schoolmeesters)lessenaar wel bij beide orgels voorkomt kan zijn reden hebben in de aanwezigheid van een patriottisch gezind College van Kerkvoogden die op een modernere en meer democratische wijze het orgel wilden laten bouwen zonder de nadruk op zichzelf te leggen. Een voor die tijd uitzonderlijke opvatting die echter al gauw meer navolging kreeg. Op de meeste 19de eeuwse orgels ontbreken dan ook de namen van stichters en geldschieters e.d. zoals dat in de 18de eeuw nog de gewoonte was. Ook opmerkelijk is dat de inwijding van dit toch belangrijke orgel in de Ommelanden van die tijd niet staat vermeld in het kerkelijk tijdschrift Boekzaal der Geleerde Wereld, zoals dat wel in Oostwold en bij zoveel andere orgels wel was gebeurd. We weten zodoende ook niet wie er predikant was in 1812, noch weten we de naam van degene die het orgel gekeurd en ingespeeld heeft.

De originele dispositie in Warffum luidde als volgt:

MANUAAL

Prestant	8 voet
Bourdon	16 vt.
Baarpijp	8 vt.
Holpijp	8 vt.
Speelfluit	4 vt.
Octaaf	4 vt.
Quint	3 vt.
Octaaf	2 vt.
Cornet	4 sterk Discant
Mixtuur	3-5 sterk Bas-Discant
Trompet	8 vt.
Dulciaan	8 vt.

BOVENWERK

Prestant	4 voet
Fluit travers	8 vt. Discant
Roerfluit	8 vt.
Gedekte Fluit	4 vt.
Nasard	3 vt.
Woudfluit	2 vt.
Carillon	3 sterk Discant
Vox humana	8 vt.

Tremulant hele werk (opliggend)
Tremulant Bovenwerk (inliggend)

Manuaalkoppel Bas-Discant

Windlosser

Afsluiting Manuaal

Afsluiting Bovenwerk

Een z.g. 'Wohltemperierte' (geen gelijkzwevende) stemming zoals Freytag die in zijn latere oeuvre consequent toepaste.

6. LOTGEVALLEN IN DE LOOP VAN DE TIJD

De periode 1813-1894

1813-1861

Gezien alle perikelen tijdens de bouw zal het Freytagorgel vrijwel zeker in onderhoud zijn gebleven bij Herman Eberhard Freytag die vanaf 1817 het onderhoud op zich nam dat was overgebleven. Er zijn in deze periode geen grote werkzaamheden aan het orgel verricht.

1862-1894

Na de tamelijk ingrijpende kerkrestauratie in 1862 herstelde Petrus van Oeckelen het orgel in dat jaar. Dat het werk door Van Oeckelen werd gedaan is niet zo verwonderlijk omdat Freytag waarschijnlijk al had aangegeven in 1863 met de zaak te willen stoppen.

In het artikel van Frans Talstra in deze brochure noemt hij dat Jonkheer Samuel Wolter Trip het orgel in de eerste dienst na de kerkrestauratie bespeeld heeft. Bijzonder is dat dit niet door de toenmalige plaatselijke organist Helmer Molema werd gedaan. Dit duidt er op dat Trip adviseur is geweest bij het noodzakelijke grootonderhoud van het orgel als gevolg van het omvangrijke werk aan de kerk. Trip speelde alleen maar dit soort diensten als orgeladviseur bij een vrij groot karwei, nooit zomaar eens omdat men hem graag een keer wilde horen spelen. De aard en de omvang van de werkzaamheden van Van Oeckelen zijn niet bekend, maar het technische herstelwerk moet tamelijk omvangrijk zijn geweest, alhoewel er geen sprake lijkt te zijn geweest van dispositie-wijzigingen. Het werk dat Van Oeckelen bij dit soort gelegenheden vaak deed was

1. het uitnemen van alle pijpen een algehele schoonmaak,
2. het vervangen van slechte belering aan balgen, windladen en tongwerkkelen,
3. het uitgieten van de cancellen van de windladen met lijm
4. na het inbouwen de windladen weer goed afregelen, waarna het van stof en beschadigingen herstelde pijpwerk werd teruggezet. De winddruk zal ca. 10 mm zijn verhoogd en er kwam nu voor het eerst een gelijkzwevende stemming in het orgel. Het orgel zal al met al stellig anders geklonken hebben dan voorheen, ook al vanwege de gewijzigde akoestiek.

De periode 1895-1930

1895

In 1895 restaureerden de Gebroeders van Oeckelen het instrument opnieuw na een forse wijziging van de kerk. Zo werden in dat jaar de nog aanwezige buitenbepleistering, nieuwe ramen en het nu nog aanwezige gestucte tongewelf aangebracht. De kleurstelling van het complete bankenplan in de kerk werd nu donkerbruin in plaats van de rode mahoniekleur van daarvoor. Deze donkere kleur is nu nog in de hele kerk aanwezig.

Naast het gebruikelijke grootonderhoudswerk voerde Van Oeckelen nu ook enkele belangrijke dispositiewijzigingen door:

- Op het Bovenwerk werd de Nasat 3vt. door een Viola di Gamba 8vt. en de Woudfluit 2 vt. door een Violoncel 8 vt. vanaf F (het registeropschrift vermeldde de naam 'Cello').

De in 1895 aangebrachte donkere kleurstelling. De borstwering is in 1972 geloogd om daarop naderhand de oude rode kleur weer te kunnen herstellen. Daar kwam het niet van, tot nu.

- De Vox Humana werd door een doorslaande Clarinet vervangen.
- Van de Violoncel spraken C-E mee in de Roerfluit. De pijpen daarvan werden daartoe naar achteren verplaatst op de plek van de Nasat en Woudfluit. F, Fis en G werden vervoerd naar de plek achter het front waar eerst de vijf grootste pijpen van de Roerfluit stonden.

- Op het Hoofdmanuaal werd de oude Trompet door een nieuw exemplaar met metalen stevels vervangen.
- De winddruk zal naar de mode van de tijd opnieuw zijn verhoogd naar ca. 84 mm waterkolom.
- Het orgel werd overgelakt met een donkere barnsteenlak nadat alle eerdere witte en goudresten van het snijwerk zo goed en zo kwaad als dat kon waren verwijderd. Restanten van die kleuren zijn bij de huidige restauratie teruggevonden. De gemarmerde zuilen werden eveneens gelooft en donker gebeitst. De voorheen wit gemarmerde ionische kapitelen werden met een aardekleurige groene ondergrond overgeschilderd en daarna met bladkoper opgehoogd. Ook deze laag werd vóór de huidige restauratie als zodanig aangetroffen. De (onleesbare) namen van de schilders staan boven op het orgel geveerd met als datum '2 augustus 1895'.

Het onderhoud werd daarna door Van Oeckelen voortgezet. Ook nadat hun zaak in 1918 was gestopt bleef *Harmannus Thijs* (1862-1943), een voormalig orgelmaker bij Van Oeckelen, het onderhoud namens de fa. M. Spiering te Dordrecht uitvoeren. Zo is er een bericht dat er in 1924 het nodige extra werk is gedaan, wat dat was is niet bekend.

De periode 1931-1974 **1931**

In 1931/32 was er weer een grootonderhoudsbeurt nodig. Dit werk werd gedaan door de orgelfabriek van *Machgiel Spiering* (1868-1926). Spiering nam rond 1930 de

De registeropschriften werden in 1895 op weinig bijpassende wijze overgeschilderd.
De BW-Quintfluit (3 vt.) werd 'Gam'.

De BW-Vox Humana 8 vt. werd 'Clar'.

In 1931 werd dit weer, nog slordiger en deels met weinig duurzame koperverf overgeklad in 'Clarinet 8 voet'.

Op de plek van de Woudfluit 2 voet kwam in 1895 de 'Cello' (8 voet).

kleine orgelmakerij van Thijs over en zodoende werd Thijs de uitvoerende werknemer van Spiering voor het Noorden des lands. Naast orgels bouwen deed Spiering veel meer op muziekgebied zoals het verkopen, ruilen of repareren van "automatische muziekinstrumenten, speeldozen, violen, citers, mandolines, banjo's en harmonica's.

De winkel van Spiering aan de Voorstraat in Dordrecht 1928/32. Rechts van de ingang de verkoop van bladmuziek en kleine instrumenten. De drie linker ramen zijn van de showroom waar de vleugels, piano's, harmoniums en later de elektronische orgels werden verkocht.

Beeldbank Regionaal Archief Dordrecht, foto H.G. Beerman.

Naast alle herstelwerk zoals dat ook in 1862 was gebeurd werd het orgel nu ook uitgebreid met een vrij pedaal. Interessant is dat de toenmalig pionierende orgeladviseur Johan van Meurs hierbij adviseerde, alhoewel zijn precieze rol erbij niet geheel duidelijk is. Van Meurs werd in 1934 organist van de Groningse Der Aa-kerk en heeft als zodanig veel naamsbekendheid gekregen. Hij had veel leerlingen die overal in de provincie Groningen organist werden. Ook voor orgeladviseurs als Klaas Bolt, Harald Vogel en ook ondergetekende is hij van grote betekenis geweest. Naast het technische herstel van windladen, mechanieken en pijpwerk werd het navolgende werk verricht:

- De Viola di Gamba (1895) op het Bovenwerk werd omgestemd tot Vox Celeste.
- De drie spaanbalgen werden verwijderd. Daarvoor kwam onder in de opgebroken oude balgkast een nieuwe grote magazijnbalg met dubbele vouw en scharnieren.
- Daar bovenop plaatste Spiering een pneumatische kegellade met grote kegels en met vier registers t.b.v. een aanvullend vrij pedaal. Het kreeg een Subbas 16 vt., Gedektbas 8 vt., Octaafbas 8 vt. en Bazuin 16 vt.. De registratuur werd aan de

bovenkant van de oude twee registerrijen langsij de klaviatuur aangebracht Daartoe werd de oude Empire sierbeschildering aan de bovenzijde genegeerd. E.e.a. getuigt niet van respect voor het oude en behalve de wel fraaie nieuwe registerknoppen is van enige ambachtelijke schoonheid ook geen sprake.

- Tegelijk daarmee werd een windmachine in de toren geplaatst tegen de kerkmuur aan onder een grote vuren huif. De grote schakelaar ervan werd naast de klaviatuur op de kast gemonteerd. Een wirwar van elektrische leidingen werd geheel in het zicht eveneens op de kast gemonteerd. Een arm met bollamp als deel van een van de oude kerkklampen werd van een aparte voet voorzien en

midden op het front gemonteerd om zodoende omgevingslicht aan de voorzijde van het balkon te creëren. Boven de klavieren werd een grote lamp gemonteerd die wel goed licht gaf maar de klaviaturomgeving volledig ontsierde.

- De afsluiter Bovenwerk werd verwijderd en de registertrekker daarvoor werden benut voor een pedaalkoppel.
- De baskant van de Fluit Travers werd aangevuld met pneumatisch aangesloten nieuwe pijpen in een open opstelling op de BW-stemvloer.
- De oude inliggende tremulant van het Bovenwerk werd verwijderd en er kwam een pneumatische tremulant voor terug.
- Het oude pedaalklavier werd vervangen door een nieuwe in moderne Mechelse maat.
- Een nieuwe orgelbank werd gemaakt die nu nog aanwezig is.
- De vloer bij de klaviatuur werd 12 cm lager gelegd zodat langere organisten toch redelijk comfortabel achter de klavieren konden zitten. Dit is bij de huidige restauratie gehandhaafd. Vergroting van het vrij geringe verlaagde vloeroppervlak was beter geweest maar was niet mogelijk vanwege de aanwezige positie van de vloerbalken.

De stemvloer van het hoofdmanuaal. Rechts de HW-windlade met daarop de Dulciaan 8 vt. van Freytag met daarachter de Trompet 8 vt. van Van Oeckelen van 1895. Links de Bazuinbakers van het pedaal.

1933-1961

Na Spiering/Thijs was er enkele jaren geen onderhoud vanwege de oorlog. Kort na de oorlog kwam het onderhoud terecht bij *Hendrik Vegter (1892-1967)* uit Usquert. Vegter was aanvankelijk orgelmaker bij Marten Eertman in Noordwolde maar ging in 1919 in de leer bij Orgelfabriek A.S.J. Dekker te Goes. Na zijn terugkeer verrichtte hij als zelfstandig orgelmaker veel onderhoudswerk tot aan enkele nieuwe orgels toe, zoals in de Hervormde kerk te Bedum in 1922 waar hij een compleet bij Dekker besteld orgel (model 23) bouwde. Op leeftijd gekomen gaf hij aan te willen stoppen. Na de verbouw in 1931 functioneerde het orgel tot eind jaren vijftig van de vorige eeuw vrij goed. Nadien kwamen er gaandeweg steeds meer mankementen aan zowel het oude Freytagdeel als ook aan het nieuwe pneumatische pedaal, dat qua techniek aanzienlijk kwetsbaarder was dan het oude materiaal van Freytag en veel gauwer en vaker storingen gaf.

In 1962 benaderde men daarom Mense Ruiter voor onderhoudswerk. Deze heeft dit een keer gedaan getuige een brief van Mense Ruiter aan organist Van der Glas van 11 mei 1962. Van der Glas regelde het onderhoud in de Hervormde Kerk en had regelmatig contact met hoofdonderwijzer Harmen Talstra, de vader van de broers Louw, Ebele en Frans Talstra. Het gezin Talstra was Gereformeerd en zowel Louw als Frans waren organist in de Gereformeerde kerk. Louw is getrouwd met Martha, een dochter van Van der Glas. Het boterde niet zo tussen Mense Ruiter en Van der Glas, reden om eens bij de Gereformeerde kerk te informeren welke orgelmaker ze daar hadden voor het onderhoud. Dat bleek al vanaf 1948 (opa) Johan Reil te zijn die destijds door de Gereformeerde Organisten Vereniging was aanbevolen omdat men overwoog om in dat orgel een tweede klavier bij te plaatsen. In 1948-49 gebeurde dat dan ook. Men was heel tevreden over Reil en zo zijn de de contacten gelegd en heeft Johan Reil vanaf 1963 ook het Freytagorgel om de paar jaar gestemd. Als hij naar Warffum kwam logeerde hij bij de Talstra's en kon hij op twee of drie aaneengesloten dagen beide orgels stemmen.

De familie Talstra was in 1969 naar Groningen verhuisd na het overlijden van vader Harmen in dat jaar. Van der Glas verhuisde in 1977 naar Apeldoorn waarmee een periode werd afgesloten waarin de geschiedenis van de orgels van zowel de Gereformeerde- als de Hervormde kerk parallel liep. In de jaren zeventig werden voor het orgel van de Geref. Kerk restauratieplannen ontwikkeld en brachten vier orgelmakers, t.w. Bakker & Timmenga, Reil, Mense Ruiter en Steendam een offerte uit. In deze door de orgelcommissie van de Gereformeerde Kerken GOV-OAC ietwat rommelig aangestuurde periode hadden een tijdlang Mense Ruiter (1979-1991) en Steendam (1992-2001) het orgel in onderhoud. De aanvankelijk benoemde adviseur Hans van Nieuwkoop moest in 2001 wegens ziekte zijn taak overdoen aan Dirk Bakker. Uiteindelijk werd na een offerteronde tussen Steendam en Reil de laatste gekozen en kreeg Reil vanaf die tijd het onderhoud weer terug. De restauratie van dat orgel door Reil werd in 2008 voltooid. Al die tijd bleef de fa. Reil het Freytagorgel af en toe stemmen maar was het intussen wel hoognodig aan restauratie toe.

De relatie tussen Reil en de Hervormde, nu Protestantse Gemeente Warffum c.a. duurt

De aan de bovenkant ingekorte balgkast met daarin het Pedaalwerk van 1931 met aan de voorzijde de grenen bekers van de Bazuin 16 voet.

Foto uit 2007 met het in 1931 verlaagde vloergedeelte. Het pedaalklavier is door Reil bij de 1^e fase restauratie in 1987 nieuw aangebracht en naar Freytag gekopieerd.

intussen dus al 60 jaar en bij de nu voormalige Gereformeerde Kerk 75 jaar! Wat is er mooier dan dat in dit jaar van 7 tot 9 juli van dit jaar te vieren met het voltooiën van de grote restauratie.

De periode 1975-2023

1974-1989

De nieuwste geschiedenis van het orgel begint in 1974 wanneer orgeladviseur Klaas Bolt op verzoek van het kerkbestuur een restauratierapport maakt. Reil dient in februari 1975 daarop volgend een voorlopig restauratieplan met kostenbegroting in bij het kerkbestuur conform het restauratieplan van Bolt. In grote lijn is het voorstel al tamelijk conform alle latere varianten. Alleen m.b.t. de windvoorziening wordt voorgesteld één spaanbalg bij te maken en de bestaande magazijnbalg daarvoor als voedings- en als pedaalbalg te benutten. De HW Van Oeckelen trompet (1895) zou dan als Trompet 8 vt en Cornet 2 vt op het pedaal komen, dat een nieuwe windlade met mechanische tractuur zou krijgen.

Kosten: Manualen f 134.933 incl. BTW en pedaal f 15.673,94.

Nu de belangstelling voor het orgel weer is gewekt krijgt het orgel in 1976 na lange tijd van relatieve verwaarlozing door Reil een forse opknapbeurt. Het is een schoonmaak, herstel van de ergste mankementen en een stemming. Werktijd 7 dagen met tussentijds logies voor de intonateur en zijn assistent. Kosten incl. BTW f 4.462,05. Pas in 1985 blijkt dat de nota van die kosten nooit betaald is geweest.

In 1979 verzoekt het kerkbestuur het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur om mogelijkheden tot restauratie aan te reiken. In een antwoordbrief van 25 juni 1979 van het Ministerie van VWS, ondertekend door C. Taal, adviseert men om, in overleg met Klaas Bolt, een offerte te laten maken voor de restauratie van de windladen van het Hoofdwerk. Een complete restauratie in het kader van het Integraal Structuurplan Noorden des Lands acht men op dat moment niet te realiseren. Men verzoekt de offerte in te sturen via de (burgerlijke) gemeente ingevolgde de Tijdelijke bijdrageregeling restauratie monumenten, waarna een al dan niet positieve beoordeling zou volgen.

Uit aantekeningen op de brief blijkt dat kerkvoogd dhr. B.E. de Boer er niet goed van op de hoogte is dat Reil het onderhoud doet. Hij vraagt zich af of Bakker & Timmenga of Mense Ruiter ("hr. Holthuis") benaderd moesten worden.

Klaas Bolt pakt dit op en op 3 maart 1980 antwoordt Reil met een nieuwe voorlopige kostenopgave van een complete orgelrestauratie, inclusief die van het pedaal en met reconstructie van de spaanbalgen. De berekening is nu preciezer en de totale orgelmakers kosten incl. BTW zouden f 277.731,88 moeten bedragen.

Pas in 1984 wordt de draad weer opgepakt en stuurt Reil na een bespreking op 24 augustus een offerte voor een deelrestauratie. Het betreft

- De windladen van het Hoofdwerk.
- Vrij intensieve reparatie van het pijpwerk en aanvulling van enig verdwenen pijpwerk in de Mixtuur.
- Herstel van lekkages van de magazijnbalg van 1931, of
- 2 nieuwe spaanbalgen met kanalisatie, of
- 1 nieuwe spaanbalg met nieuwe voorbalg i.p.v. de huidige grote magazijnbalg, of
- 1 nieuwe spaanbalg, gevoed uit de bestaande magazijnbalg.
- Herstel van mechanieken, rammel zoveel mogelijk wegnemen, abstracten demonteren en draadwerk vernieuwen.
- Montage alle gerestaureerde delen en afregelen.
- Intonatie en stemming.

Totale kosten f 80,789.10. Reil voegt er op 29 augustus per brief nog f 2.175,-- reis- en verblijfkosten aan toe.

Klaas Bolt stuurt op 3 september 1984 een totaalbegroting van f 115.564,00 met inbegrip van een restauratie van de windvoorziening van f 23.556,--.

Bolt voegt er met een aparte brief nog aan toe dat, wanneer men een hogere eigen bijdrage op de totale kosten accepteert, de kans op restauratie navenant toeneemt.

Op 5 september stuurt Reil nog een detail versie van hun plan m.b.t. de manualen met nieuwe kostenopgave. Het idee is niet overgenomen en de post werd geschrapt.

Het plan is als volgt:

Onderzoek, voorbereiding en demontage Hoofdwerk

Kast:

- Antiworm behandeling

Windvoorziening:

- Blijft onberoerd

Windladen:

- Restauratie HW-windladen met sponselfreestauratie
- Nieuw leer, nieuwe pulpeten
- Oude ventielveren handhaven

Mechaniek en klaviatuur Hoofdwerk:

- Nieuwe iets dikkere abstractdraden aanbrengen
- Nieuwe pedaalklavier in Freytagfactuur
- Ontbrekende stukjes ivoor op de handklavieren aanvullen

Pijpwerk:

- Bourdon 16 vt pijpen herstellen op de lijmnaden
- Stemranden nazien en herstellen
- Mixtuur completeren met enkele pijpjes
- Nieuwe Nasat 3 vt BW

Totale kosten incl. BTW f 102.291,21

B&W van de gemeente Warffum geven aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg

(RDMZ) een positief advies op de begroting van Klaas Bolt van 3 september 1984. Daarin was nog wel een extra stelpost van € 15.000,-- voor de windvoorziening opgenomen. Op 6 februari 1985 komt dan de beschikking daarvan af van de RDMZ. Het volledige bedrag werd subsidiabel gesteld, daarvan kon 80% als subsidie worden uitgekeerd, zijnde € 92.451,--.

Op 4 oktober 1985 stuurt Reil een kopie van de nota van 1976 aan ds. Ynte de Groot, destijds predikant in Warffum. Kennelijk is die toen alsnog betaald. Ds. De Groot stuurt Reil ook een brief met de vraag hoeveel de verkoopwaarde is van de afkomende materialen van Van Oeckelen. 'Een orgelmaker' had een bod op deze registers uitgebracht. Verder was de vraag voor welke drie opties voor de windvoorziening men in Warffum de voorkeur had. E.e.a. is op 8 oktober telefonisch besproken. De verkoop ging niet door, de materialen bleven bij het orgel.

Een nieuwe kostenopgave door Reil volgt op 30 oktober 1986. De indexering van de prijzen van 1984 wordt inzichtelijk gemaakt. De drie opties voor de windvoorziening blijven meegewogen tot aan de uiteindelijke beslissing. Klaas Bolt reageert snel en op 1 november 1986 volgt zijn nieuwe totaalbegroting. Tenzij de mogelijkheden voor een iets lagere eigen bijdrage tegenvallen adviseert Bolt m.b.t. de windvoorziening optie B: 1 nieuwe balg plus behoud bestaande balg. De totale kosten komen bij die variant op f 112.855,14. De andere twee varianten komen f 6.000,-- en f 8.000,-- duurder uit hetgeen dan slechts deels subsidiabel is.

Op 9 december stuurt Reil het te ondertekenen contract toe waarin hij nogmaals noemt dat het pedaal niet wordt gewijzigd. Voor het vrijgekomen geld kunnen de pijpen van het Hoofdwerk worden gerestaureerd, steminrichtingen worden gecorrigeerd en latere baarden verwijderd. Ook zou er voor het Bovenwerk alvast een nieuwe Nasat 3 vt kunnen worden gemaakt. Het voornemen was toen om die ook meteen te plaatsen. Opnieuw komt Klaas Bolt snel (op 11 december) met een advies om de beschrijving van Reil van 9 december kracht bij te zetten. De vooruitzichten voor een vervolgfase zijn namelijk slechter geworden en hij raadt aan niets aan het pedaal en de windvoorziening te doen om zo het orgel inclusief het vrije pedaal voor onbepaalde tijd spelend te kunnen houden. Hij kon toen nog niet bevroeden hoe wijs deze woorden waren... .

Op 23 december stuurt Reil op verzoek van kerkvoogd Van den Dool nog een voorlopige kostenopgave voor de vervolgfase. De totale kosten werden begroot op ca. f 106.200,-- incl. BTW.

Op 31 december stuurt ds. Ynte de Groot namens de kerkvoogdij Reil nog een brief met het verzoek de overeengekomen totaalsom niet te overschrijden. Ook vragen ze om de visie van Reil m.b.t. de negatieve uitlating over de pedaalregisters Octaafbas 8 vt en Bazuin 16 vt nader toe te lichten en wat men daarmee wil doen. Na akkoord van Reil willen ze dan het contract tekenen. Reil antwoordt op 7 januari bevestigend:

- De Octaafbas 8 vt en Bazuin 16 vt worden technisch tijdelijk afgesloten maar blijven gewoon staan. Overigens werd daadwerkelijk ook de Gedekt 8 vt afgesloten zodat alleen de pedaal Subbas bespeelbaar bleef.
- Het artikel 5 lid b over afkomende materialen in de VON-Leveringsvoorwaarden zal niet van toepassing zijn.
- Het budget zal niet overschreden worden.

Op 10 januari 1987 werd het contract getekend. Het werk begint enkele maanden later.

Op 4 november 1987 deed Reil mee dat er financiële ruimte is om ook de Woudfluit 2 vt van het Bovenwerk ongeïntoneerd na te leveren als begin van fase 2. E.e.a. betekende echter dat de Nasat 3 vt niet werd gemaakt maar in plaats daarvan het 2 voets register. De extra financiële ruimte werd vervolgens gecreëerd door een vereenvoudiging van het 2^e fase plan. Zo zou de Van Oeckelen trompet op het Hoofdwerk blijven staan. Het pedaal zou slechts twee registers krijgen met de twee bestaande registers Subbas 16 vt en Gedekt 8 vt. De totale kosten werden zodoende f 108.600,--.

Op 27 november 1987 werd het formulier einde werk fase 1 opgestuurd aan de RDMZ. De eindafrekening van de RDMZ volgde op 21 november 1988. Daarbij werd er enkele honderden guldens gekort. Op 25 juli 1989 kwam daarop nog een correctie en werd er juist iets meer subsidie overgemaakt. De totale kosten waren vastgesteld op f 115.641,--. Het in 1984 ingediende bedrag werd daarom aangehouden. Daarover werd f 92.451,-- uitgekeerd.

De fondsenwerving door de Kerkvoogdij verliep ook gunstig. De totale begroting bedroeg f 115.806,68. Naast de rijkssubsidie ontving men van de overige fondsen totaal f 10.150,--. De eigen bijdrage kon zo worden gereduceerd tot 11,4%, zijnde f 13.205,68.

Intussen had Klaas Bolt een nieuwe totaalbegroting van de 2^e fase opgestuurd. Deze bedroeg f 115.841,--. Dit betrof geheel herstel van het Bovenwerk, een reconstructie van de windvoorziening met drie spaanbalgen, nieuwe windmachine met dempkist, een nieuwe mechanische pedaalwindlade met tractuur, een index over 5 jaar en de gebruikelijke staartkosten zoals advies, onvoorzien, verblijfkosten en BTW. Schilderwerk en elektra waren verrassend genoeg niet meegenomen.

En toen bleef het wat betreft het restauratievoornemen stil. Heel lang. Niemand kon toen voorzien dat het nog 35 jaar zou duren voordat het orgel eindelijk geheel gerestaureerd opgeleverd kon worden. Dat dit nu in dit jaar dan eindelijk gebeurt is daarom een dubbel groot genoegen!

1990-2023

Op 12 oktober 1989 was met een brief door Reil aan het kerkbestuur overeengekomen dat het orgel voorlopig wel om de 2 jaar gestemd kon worden omdat het weer in

redelijk goede conditie verkeerde. Dat was enigszins optimistisch want in 1993 bleek er grootonderhoud nodig te zijn aan het nog niet gerestaureerde deel.

Intussen was Klaas Bolt op 11 april 1990 overleden en nam ondergetekende Stef Tuinstra het orgeladvieswerk van hem over.

Op 1 juni 1992 droeg de Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen Groningen Drenthe (SBKGD) bij monde van hun toenmalige directeur Henk Wiegman de orgeladviseur op om samen met Reil een onderhoudsplan te maken dat over twee aaneengesloten BRIM subsidiejaren kon worden uitgevoerd. Dus een deel tot maximaal f 3.000,-- in december 1992 en tot maximaal f 6.000,-- in januari 1993. Het plan omvatte

- Het tegengaan van ernstige rammeling in de mechaniek.
- Een ontkoppelingsbalk met veren aan de abstracten aanbrengen zodat de meelopende pedaalkoppelmechaniek wordt ontkoppeld. Dit vermindert rammel en verlicht het toucher in het basgedeelte. Dit is uiteindelijk niet uitgevoerd maar pas bij de huidige restauratie.
- De manuaalkoppeling werd ingevoerd.
- Het pneumatische relais zou worden nagezien en er werden scharen op pistons aangebracht om verdraaiing en daarmee het niet goed sluiten van de kegels te voorkomen.
- Het inschakelbaar maken van de Octaaf 8 vt en Gedekt 8 vt van het pedaal. Een aantal membranen zouden daarbij worden vervangen.
- Nalopen en vastzetten van de tongwerkkoppen.

Kosten: ca. 1 week voor 2 man, f 8.544,-- incl. BTW. Voor logies zou de kerkelijke gemeente zorgen. Alle werk was subsidiabel in het kader van het BRIM (40% rijks- en 10% provinciale subsidie). Een stembelp werd door de kerk geleverd. Het werk werd in de eerste week van januari 1993 uitgevoerd.

Het voert te ver om de periode van 1994-2023 in detail te beschrijven. Daarvoor is er in deze brochure geen ruimte. Ik volsta met het in vogelvlucht aangeven hoe e.e.a. vooral procedureel en financieel is verlopen. De planuitgangspunten en de daadwerkelijke uitvoering ervan wordt beschreven bij het hoofdstuk over de restauratie zelf.

- Er was intussen een orgelcommissie opgericht waaraan Anjo de Haan, Frans Diekstra en Derk Meijer deelnamen. Later zouden Henk Koster en Anne Pranger daar ook bij komen.
- In 2001 kwam er weer ruimte bij het kerkbestuur om het orgel gerestaureerd te krijgen. Er moest een compleet nieuw plan komen op basis van een restauratierapport van de orgeladviseur. Aldus gebeurde. In 2002 werden al op uitnodiging van de adviseur offertes voor schilderwerk (Helmer Hut) en elektra (Technisch centrum Jansen) gemaakt.
- Het rapport met restauratieplan dateert van 26 april 2003, de bijbehorende offerte van orgelmaker Reil is van 6 augustus 2003. Het plan was onderverdeeld in drie

delen: A. het nog te restaureren deel, B. het in 1987 al gerestaureerde deel dat een update moest hebben na zoveel tijd en C. het aparte vrije pedaal. De eerdere begrotingen waren veel te laag gecalculeerd. E.e.a. werd door Hans Reil in een aparte toelichting uitvoerig belicht. Intussen was ook de index sinds 1987 met 85% gestegen! De grote kostenstijging was ook het gevolg van de invoering van de Euro. De stukken werden wel opgestuurd aan de RDMZ maar van uitvoering kwam het uiteindelijk niet.

- In 2005 was er opnieuw een mogelijkheid vanwege het Provinciaal Restauratie Uitvoerings Programma (PRUP) 2006-2011. Daarbij werden diverse wijzigingen en aanvullingen op het plan gemaakt. De gewijzigde offerte van Reil is van 6 juli 2005. De nieuwe begroting was voor die tijd wel realistisch maar het bleef echter bij plannen. Men wachtte af omdat de niet subsidiabele kosten voor het vrije pedaal de eigen bijdrage teveel zouden doen ophogen.
- Intussen gebeurde er wel iets bijzonders m.b.t. een meer definitieve status van de planvorming. Er werd een ‘driehoek ruil’ doorgevoerd van twee Klarinetregisters van Van Oeckelen. Tijdens de restauratieprojecten (2005 en 2003) van resp. de Van Oeckelen-orgels te Noorddijk (1864) en de Lutherse kerk te Groningen (1896), beide door Mense Ruiter Orgelmakers, deed zich in Noorddijk een unieke gelegenheid voor om de sinds de bouw van dat orgel gereserveerde plaats ‘vacant’ te voorzien van een passend authentiek register van Van Oeckelen. Bij Mense Ruiter lag een Klarinetregister van Van Oeckelen opgeslagen in afwachting van een goede passende bestemming. Dit register was vrijgekomen bij de restauratie en reconstructie in 1988-89 naar de oorspronkelijke toestand van het Freytagorgel (1811) in Oostwold (Old.).

In het orgel In de Lutherse kerk te Groningen was de oorspronkelijke Klarinet in later tijd vervangen. Aanvankelijk was het de bedoeling dat de Klarinet van Oostwold een plaats zou krijgen in het orgel van de Lutherse kerk. Het toenmalige toekomstperspectief was dat ook bij het Freytagorgel (1812) in de Hervormde Kerk te Warffum de in dit orgel aanwezige Klarinet zou worden vervangen door een kopie van een origineel Vox Humana register. Door de deels desolate toestand waarin dit instrument in 2005 verkeerde, zweeg deze Klarinet al vele jaren. De in Warffum nu al overbodige Klarinet dateert van 1895, die van Oostwold van 1860. De bouwwijze van het Klarinetregister tussen vader Petrus en de zonen Cornelis en Anton van Oeckelen verschilt aanzienlijk. Inmiddels was de planvorming te Noorddijk in vergevorderd stadium (Stef Tuinstra was daar adviseur) en was de restauratie in Groningen net begonnen. Tuinstra kwam toen op de gedachte om te proberen om de Warffumse Klarinet alsnog voor het Lutherse orgel te bestemmen en die van Oostwold voor Noorddijk. De jaartallen zouden daarmee voorbeeldig op elkaar aansluiten. Er werd enthousiast gezamenlijk overlegd om deze driehoek ruil gestalte te geven. Zo kon het gebeuren dat de orgels van Groningen én Noorddijk beiden authentieke registers hebben gekregen die de familie Van Oeckelen voor deze orgels gemaakt zou kunnen hebben! Ook de Klarinet voor Noorddijk moest nog wel worden

gerestaureerd. Dat laatste is o.a. gedaan met behulp van authentiek materiaal van Van Oeckelen dat in bezit is van de Stichting Oude Groninger Kerken. In een brieftekst, opgesteld door de adviseur, werd de ruil juridisch beschreven. Want zou er ooit geen Vox Humana in Warffum komen door welke omstandigheid dan ook, dan moest er wel zekerheid zijn dat dit register naar Warffum zou kunnen terugkeren. Daarom werd de Warffumse Klarinet voorlopig in bruikleen afgestaan aan Groningen en werd de Klarinet van Oostwold voor f 750,- door de Kerkrentmeesters van de PKN-gemeente Oosterhunze (waar Noorddijk onder viel) symbolisch verkocht. Oosterhunze zou t.z.t. deze Klarinet voor hetzelfde bedrag kunnen terugkopen indien de ruil met Groningen niet door zou gaan. Warffum stemde er in toe dat de Oostwold Klarinet voor Noorddijk alvast gerestaureerd en aldaar geplaatst werd. Deze constructie werd zo gekozen opdat Warffum de mogelijkheid zou hebben de Oostwold Clarinet ook voor f 750,- te kunnen verkopen aan Groningen. Op deze wijze zijn drie belangrijke historische orgels geholpen met authentiek registermateriaal en zou Warffum op termijn een gesubsidieerde nieuwe Vox Humana in Freytagstijl krijgen. Aldus gebeurt dit nu in Warffum bij de huidige restauratie.

De Klarinet van 1895 in 2004, een jaar voordat deze, na gerestaureerd te zijn, werd overgeplaatst naar het Van Oeckelen-orgel in de Lutherse Kerk te Groningen (1896).

Daar doet het register geweldige diensten en is het net of het altijd al onderdeel Van het Groningse orgel uitmaakte.

- In 2007 werd opnieuw een poging ondernomen. Het initiatief daartoe was vrij kort voor de sluiting van de indieningstermijn genomen dus moest er snel gehandeld worden. De plannen zouden kunnen worden ingediend in het kader van de BRIM achterstandsregeling. Opnieuw werden enkele kleine wijzigingen in het plan doorgevoerd maar de grote lijn bleef hetzelfde. Wel was de pedaaldispositie gewijzigd. In plaats van het disponeren van een Trompet 8 vt en Cornet 2 vt werden dit nu Bazuin 16 vt en Trompet 4 vt, ook hier met gebruikmaking van zoveel mogelijk bestaand materiaal. De nieuwe offerte was gedateerd 18 juli 2007 en werd op actueel prijsniveau geïndexeerd. De offerte volgde opnieuw het restauratieplan van de adviseur. Op 1 november 2007 werd het verzoek bij de gemeente ingediend omdat er een vergunning van de gemeente Eemsmond nodig was. Na een positief intern advies van de toenmalige RACM (Rijksdienst voor Archeologie, Cultuur en Monumenten) volgde de vergunning al op 26 november 2007. Dat kon zo snel omdat er geen grote wijzigingsdiscussie hoefde te worden gevoerd. Een voorlopige BRIM-indiening werd toen op touw gezet m.i.v. alle vereiste documenten. De begroting was intussen opgelopen tot € 358.366,-- inclusief het vrije pedaal. Intussen had de adviseur sinds 2003 ook een aantal begrotingen met financieringsprognoses gemaakt waarmee door het kerkbestuur op realiteitsgehalte gekoerst kon worden. Het voorlopige tekort werd geprognoseerd op bijna € 77.000,-- vanwege het weinig subsidiabele pedaaldeel. Het advies van de orgeladviseur aan de Kerkrentmeesters was om, vanwege het mogelijk lange termijn proces, voor het orgelfonds een ton te reserveren. In 2023 zou blijken dat dit een realistisch advies was... Dit werd echter als teveel ervaren. Men wilde slechts gaan tot € 35.000,--. Telkens opnieuw bleek de lage bijdrage van de eigenaar een struikelblok te zijn om de plannen succesvol te doen laten zijn. De indiening werd ook niet doorgezet omdat al gauw bleek dat de aanvraag uitgeloot zou worden. Opnieuw bleef e.e.a. steken in goede voornemens.
- Omdat er steeds onenigheid was over de eigen financiële bijdrage werd begin 2011 de relatie met de adviseur tijdelijk ontbonden en dacht het kerkbestuur een eigen koers te kunnen varen. Na enkele open gesprekken werd dit besluit eind maart teruggedraaid. Er werd wel afgesproken dat bij een volgende indiening het vrije pedaal wel wordt meegenomen maar niet wordt uitgevoerd omdat men van tevoren al weet dat de eigen bijdrage daarvoor te laag is.
- Een zelfde proces als in 2007 volgde in 2014-15. Omdat in 2013 een nieuwe monumentwet van kracht was geworden ging het aanvragen van subsidies voortaan ook anders. De provincies werden verantwoordelijk voor het verdelen van subsidiegelden. De adviseur gaf op 13 juni 2013 een model hoe in te dienen. Ondanks de nieuw opgemaakte begrotingen met financieringsplannen dd. 10 november 2014 gaf de kerkenraad de orgelcommissie een opdracht mee hoe zij de de voorbereidingen voor de orgelrestauratie graag zouden willen vormgeven. Die verschilden echter niet met de al jaren lopende gang van zaken. De limiet werd nu gesteld op € 40.000 eigen bijdrage. Daartoe werd de bestaande offerte Reil, op

basis van het al in 2003 gemaakte plan van de adviseur (met wijzigingen nadien) opnieuw geïndexeerd. Deze offerte dateert van 16 januari 2015. Daarop volgde een nieuwe begrotingsronde op 16 januari 2015. De adviseur stelde toen voor om het orgelfonds op te hogen tot € 80.000,--. Inmiddels was de offerbereidheid wel opgeschoven en werd € 50.000,-- nu de limiet. Ook nu stagneerden de plannen.

- Intussen rijpte toch wel het idee dat men zo niet eindeloos door kon gaan. Het orgel werd hard minder en goed spelen op het Bovenwerk en pedaal was nauwelijks meer mogelijk. In 2017 kwam dan toch de ultieme kans vanwege de nieuwe GRRG-restauratieregeling van de Provincie Groningen. Er werd besloten nu koste wat kost door te zetten. Ook al bleef er nog onduidelijkheid over het vrije pedaal, het oude deel kon dan toch in ieder geval wel gerestaureerd worden. De prognose voor de eigen bijdrage was inmiddels tot € 75.000 opgehoogd zodat er nu meer mogelijk bleek. Omdat duidelijk was dat herstel van een deel van het pijpwerk van het pedaal subsidiabel was werd dit in de aanvraag meegenomen. De beslissing om het pedaal ook daadwerkelijk te restaureren werd echter uitgesteld tot op het moment dat de eigen co-financiering veiliggesteld zou zijn.
- Opnieuw werd de offerte van Reil geïndexeerd. Aanvullende bouwtekeningen werden gemaakt. De nieuwe datum was 13 november 2017 en daarop volgde een nieuwe begrotingsronde met actuele financieringsplannen van de adviseur, gedateerd 22 november 2017. De totaalkosten inclusief het vrije pedaal bedroegen inmiddels € 479.327,17. Op 7 december 2017 werd de omgevingsvergunning aangevraagd die op 27 maart 2018 werd verleend. Ook de provinciale welstandscommissie Libau was akkoord met de plannen en prees men de zorgvuldigheid ervan. Op 11 juni 2019 werd de GRRG-subsidieaanvraag ingediend. De beschikking kwam af op 11 september 2019. De aanvraag was gebaseerd op de totaalbegroting van de adviseur van 13 november 2018. Het totaalbedrag daarvan was € 376.234,31. Dit bedrag werd volledig subsidiabel geacht en werd er daarom 70% van dat bedrag als subsidie vastgesteld, namelijk € 231.075,--.
- De toestemming van het CCBB voor opdrachtverlening door het kerkbestuur kwam op 22 november 2019. Er mocht maximaal € 75.000,-- aan eigen bijdrage worden besteed.
- Daarna werd de fondswerving gestart en kon op 23 december 2019 de opdracht aan Reil worden verstrekt voor de restauratie van het oude manuaalgedeelte. Intussen werd gezocht naar meer financiële middelen om ook het vrije pedaal gerestaureerd te krijgen.
- Rond 1 juli 2022 was het (manueel)werk voor het grootste gedeelte voltooid. Intussen was duidelijk geworden dat ook het vrije pedaal kon worden gerestaureerd. Omdat de procedure daarvoor nog liep werd een pauze ingelast omdat delem van beide werkonderdelen elkaar overlappen en er voor moest worden gewaakt geen dubbel werk te moeten doen.
- Omdat er te weinig geld ter beschikking zou kunnen komen voor een mechanisch

vrij pedaal hebben de adviseur en de orgelmaker in oktober 2021 overlegd met rijksorgelconsulent Wim Diepenhorst over de ontstane situatie. Daaruit kwam een nieuw voorstel naar voren om het pneumatische pedaal te restaureren. De RCE zou dat dan wel willen subsidiëren. Eventuele aanpassingen aan het pijpwerk anders dan ‘1931’ zouden in principe voor rekening van het kerkbestuur blijven. Dit was een verheugende doorbraak in de al jarenlang durende impasse m.b.t. de beslissing voor het kerkbestuur om het vrije pedaal al dan niet te accepteren. Uiteindelijk heeft dit voorstel, alsmede een hartstochtelijk schriftelijk pleidooi van organist Rudi Diekstra van 9 oktober 2021, de kerkenraad in Warffum over de streep gehaald om voor een eigen bijdrage van ca. € 100.000,-- te kiezen, mocht dat nodig zijn. Het CCBB zag dat ook wel zitten. Dit besluit werd pas op 3 november 2021 genomen op het moment dat de GRRG-aanvraag al een aantal weken was ingediend en er slechts enkele weken resteerden om de vergunning nog na te kunnen sturen. Daarom werd de gemeente Het Hogeland verzocht om zo snel als mogelijk de vergunning af te geven. Dat zou in principe mogelijk moeten zijn omdat er weinig aan het pedaalwerk zou worden veranderd en wat er veranderd zou worden was ook al met de RCE overlegd en in positieve zin in het plan verdisconteerd.

- Intussen had men ook gezien hoe fraai het orgel er begon uit te zien omdat het schilderwerk al aardig was gevorderd. Ook dit was een extra stimulans. Sindsdien was er veel meer geestdrift en eensgezindheid voor het project omdat men ging beseffen hoe prachtig en ook hoe duurzaam het orgel na restauratie weer zou worden, met lage onderhoudskosten in het verschiet voor de eerstkomende decennia.
- De pedaalprocedure (verder ook wel 3^e fase genoemd) werd vervolgens o.l.v. de adviseur gestart. Een aanvullend restauratierapport van het vrije pedaal werd gemaakt. Tussentijdse begrotingen met financieringsprognoses werden gemaakt en twee subsidiestromen (SIM en GRRG) werden verkend omdat er ook in de directe omgeving van het orgel het nodige herstelwerk moest worden gedaan. Hiervoor werd aannemer Jack Werkman uit Stedum gekozen. In overleg met Menno Sikkink van de Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen Noord Nederland (SBKGNN) kon dit werk in 2021 worden opgenomen in het nieuw te maken SIM-plan.
- Omdat er nu meer mogelijkheden waren om subsidie te krijgen werd er door de adviseur geschoven met planonderdelen van de 2^e naar de 3^e fase en omgekeerd.
- Zo werd het grootste deel van het schilderwerk ondergebracht bij de 2^e fase en werd alle elektrawerk naar de 3^e fase doorgeschoven. Plus dat in beide begrotingen een forse post onvoorzien kregen en resp. 2 jaren index werden meegerekend. Zodoende konden de zich tijdens het werk voordoende onvoorzien extra kosten, door werkzaamheden als gevolg van voortschrijdend inzicht, vrijwel allemaal binnen de bestaande begroting worden meegenomen.
- De adviseur schreef diverse extra toelichtingsrapportages, zowel t.b.v. de

vergunning als voor de GRRG-aanvraag.

- De begroting van de nieuwe aanvraag voor het pedaal bedroeg € 114.361,76.
- Evenals de eerste GRRG-aanvraag in 2019 werd ook deze vergunningaanvraag voor het pedaal geheel door de adviseur voorbereid en ingediend namens het kerkbestuur. Dit gebeurde op 28 april 2022.
- Na uitleg door de adviseur over de krappe indieningstermijn werkte de gemeente Het Hogeland zeer positief mee (o.a. door de monumentenambtenaar Wessel Dijkstra) om de vergunning zo snel mogelijk te kunnen verlenen. Deze kwam nog net op tijd binnen op 22 december 2021 i.v.m. de provinciale GRRG-procedure.
- De beschikking van de Provincie in het kader van de GRRG-2021 werd verleend op 1 november 2022. Het ingediende bedrag werd volledig subsidiabel gesteld, dus ook de wijzigingen aan het materiaal van 1931 werden mee gesubsidieerd. Dit was een opsteker voor het kerkbestuur. Er werd een subsidie verleend van 65% van de begroting som, zijnde € 74.335,14.
- De fondswerving werd voor een tweede keer opnieuw opgezet waarbij ook alle voor de 2^e fase benaderde fondsen opnieuw werden aangeschreven. Er werd nu een totaalbegroting meegestuurd waarin de nieuwe plannen voor het vrije pedaal waren meegenomen. De resultaten waren zeer bemoedigend. Er werd meer gedoneerd dan aanvankelijk voorzichtigheidshalve was ingeschat.
- Al met al kon de opdracht voor het vrije pedaal met enige aanvullende werkzaamheden met bijkomende werkzaamheden op 19 mei 2022 worden gegeven.

10. DE RESTAURATIE NADER TOEGELICHT

Het voert in dit kader te ver om alle details van de restauratie te beschrijven. Dat er veel gebeurd is zal duidelijk zijn. Ik volsta hier met een samenvattend overzicht van beide fasen, als was het een geheel.

Het manuaalgedeelte van 1812

- Integrale restauratie van de gehele orgelkast, balgkast, borstwering en het lof- en snijwerk, waarbij latere wijzigingen weer naar de oorspronkelijke toestand hersteld zijn. De orgelkast stond scheef en helde achterover. Deze is rechtgezet.
- Integraal herstel van de na ERM-kleuronderzoek vastgestelde oorspronkelijke kleurstelling (rood ingekleurd eiken) van orgel, balkon, borstwering en kolommen en vergulding van alle lofwerk.
- Integrale reconstructie van de oorspronkelijke windvoorziening met drie grote spaanbalgen en complete windkanalisatie naar authentiek model van m.n. Finsterwolde.
- Integrale restauratie van het Bovenwerk (2^e manuaal), windlade en pijpwerk.
- Grootonderhoud van het in 1987 gerestaureerde Hoofdmanuaal (HW, 1^e manuaal), windlade, windkanalen, mechanieken en pijpwerk. Hiervoor was een stelpost opgenomen die inderdaad is benut: de laden zijn deels opnieuw gerestaureerd volgens de meest actuele opvattingen (voortschrijdend inzicht). Daarbij zijn tevens de later verwijderde tongwerkschotjes in de cancellen opnieuw aangebracht.
- Idem restauratie van de speel- en registermechaniek van Hoofd- en Bovenwerk. Een deel van de zeer lange walsenmoest worden vernieuwd en werden ze gedeeld. Een verenbalkje is aangebracht onder het hoofdwerk klavier ter verlichting van de toetsgang en het reduceren van mechaniekgeluid.
- Idem restauratie van de klaviatuur, de koppelingen, het inlegwerk en de nog originele op de kast geschilderde registeropschriften.
- Een nieuwe orgelbank is gemaakt, geïnspireerd op het model van Finsterwolde.
- Er zijn spanveren aangebracht voor de registertrekkers van het Bovenwerk zodat deze niet telkens terugvallen door torsie in de mechaniek.
- Vanwege de goede bereikbaarheid voor het stemmen van de tongwerken en voor een duurzame instandhouding ter voorkoming van vroegtijdige beschadiging zijn enige grote en zware luiken in de achterwand gedeeld en opklapbaar gemaakt.
- Restauratie van de nog oorspronkelijke tinnen frontpijpen. Ze werden gepoetst en de labia zijn opnieuw verguld.
- Herstel van de oorspronkelijke dispositie van het Bovenwerk. Daartoe zijn drie registers nieuw op de plaats van de bestaande vervangende registers uit latere tijd, t.w. Nasat 3 vt, Woudfluit 2 vt en Vox Humana 8 vt.
- Een nieuw Trompetregister op het Hoofdwerk volgens model Oostwold is gemaakt met daarbij tevens de pijpstok met stavelhuizen waar deze op is

geplaatst.

- Het bestaande Trompetregister van 1895 is gerestaureerd en op het nieuwe vrije pedaal gezet.
- De nog grotendeels oorspronkelijke klankgeving van alle pijpwerk is voorzichtig bijgewerkt. Hiertoe is een algehele inventarisatie van alle pijpwerk uitgevoerd, alsmede onderzoek gedaan naar en herstel van de oorspronkelijke toonhoogte, winddruk en (barok)stemming.
- Het in principe nog bruikbare afkomende materiaal dat niet in dit orgel hergebruikt wordt, zal t.z.t. worden herbestemd in andere orgels waarin dit materiaal stilistisch wel goed tot haar recht komt.

Het pedaal van 1931

- Het gerestaureerde bestaande vrije pneumatische pedaal uit 1931 wordt boven op de nog bestaande oude balgkast geplaatst tegen de houten wand achter het orgel.
- Voor dit pedaalwerk wordt een bijpassende nieuwe kast gemaakt die (optisch) wit ('weg')geschilderd wordt. Het oude kastwerk daaronder heeft de oorspronkelijke donkerrode kleur teruggekregen.
- Er wordt in de torenruimte een aparte kleine magazijnbalg met hogere winddruk voor het pedaal bijgeplaatst, compleet met een tweede windmotor met toebehoren. Deze onderdelen worden beschermd door de bestaande eenvoudige omkisting uit 1931 die inwendig is bekleed met isolatiemateriaal.
- Naast het bestaande lucht aanzuigkanaal naar de motor is een tweede doorgang met kanaal aangebracht om in de koude tijden warmte van de kerk ook bij de windmachine te krijgen.
- Restauratie van de speel- en registerpneumatiek: pneumatische kegellade en vernieuwing van alle relais en membranen .
- Idem herstel van de pedaalkoppeling en de op de kast geschilderde registeropschriften voor het pedaal. De positie van de registertrekkers wordt verplaatst naar onderen om het fraaie, van 1812 daterende, trompe l'oeil schilderwerk op de kast op die plek weer goed te doen laten uitkomen.
- Restauratie van het pijpwerk van het pedaal, daarbij tevens het pijpwerk van de Trompet 8 voet van het Hoofdwerk van Van Oeckelen uit 1895. Restauratie van dit pijpwerk was reeds bij de 1^e fase indiening (GRRG-2019) in principe subsidiabel gesteld.
- In plaats van de Gedekt 8 voet van het Pedaal (die een plek krijgt als Octaafbas 8 voet) wordt de 8 voets Van Oeckelen trompet (1895) als 4 voets register geplaatst om het waardevolle oude pijpwerk zoveel mogelijk te benutten. Dit naar dispositievoorbeeld van Het Huisz-Freytagorgel in Noordwolde.
- Herintonatie van het pedaalpijpwerk en herstel bestaande intonatie Trompet 8 voet.

Het werk van de aannemer en de installateur

- Een aantal vervreten stukken balkonvloer zijn vervangen.
- Het herstellen van de houten wand boven de balgstoel. Het hoog aangebrachte profiel op die houten wand achter het orgel is in het midden weggehaald. Zodoende kon de nieuwe pedaalkast met pijpopstelling een goede plek krijgen.
- De steunbalk over de breedte van de nis achter het orgel was getordeerd. Dit kon zo blijven maar is bijgewerkt.
- Het afdekken van het orgel t.b.v. voorkomen van stof in het binnenwerk.
- Het herstellen van de scheurvorming en gedeelte stucwerk in de muur naast de te plaatsen balgstoel.
- Het verwijderen van de profiellijst tussen de betimmering van de torenmuur, boven de balgstoel.
- Het vastzetten van de twee onderste treden van de trap naar het orgel, gebruik makend van bestaand materiaal.
- Vanwege de plaatsing van de nieuwe balgen zijn de verwarmingsbuizen links boven in de nis achter het orgel verlegd.
- Alle elektra op en rond het orgel is geheel weggenomen en integraal vernieuwd. Diverse leidingroutes zijn in overleg met de orgelmakers anders gelegd. Ook is er binnenverlichting aangebracht in de orgelkast t.b.v. onderhoud en stemmen.
- In de oude meterkast is het aanwezige asbest verwijderd en een geheel nieuwe installatie aangebracht.

De noten van de op de muziekboekjes geschilderde fragmenten van Psalmen zijn samen met de tekst gekopieerd uit een psalmboek van 1775 uit de Petrus & Paulus kerk te Loppersum.. De berijming is die van 1773.

Bovenop het Hoofdwerk, middentoren:

Psalm 33:

Roemt nu met nieuwe lofgezangen

De nieuwe blijken van zijn gunst;

Het speeltuig moet

dien toon vervangen;

Heft vrolijk aan

Wijdt Hem uw kunst

Muziekinstrumenttrofee in de borstwering onder de voorzangerslessenaar:

Psalm 150:

Laat zich 't orgel overal

Bij het juichend vreugdeschal

Tot des Heeren glorie paaren

Fragmenten: *Looft God met Bazuingleklank*

Namen of delen van muziekinstrumenten: *snaaren, fluit / luit.*

De totale kosten van de restauratie bedroegen ca. € 524.000,--. De eigen bijdrage daarvan is ca. 20%.

11. DE DIVERSE ONDERDELEN VAN HET WARFFUMER ORGEL

Het orgel is qua klanksterkte meer dan ruim 'op maat' voor deze kerk. Ondanks de afwijkende factuur voegt het vrije pedaal precies datgene toe wat bij het manuaalconcept van 1812 goed past. De klanksfeer ervan is dan ook in die stijl aangepast. De dispositie geeft zodoende aanleiding tot een zeer groot aantal registercombinaties. Dit is ook weer mogelijk omdat de onderlinge klankbalans van elk register apart en de samenhang met de overige registers is hersteld en alle klanken zodoende uitwisselbaar zijn.

Het orgel telt 24 registers, verdeeld over een Hoofdwerk met 12-, een Bovenwerk met 8- en een pedaal met 4 registers. De omvang van de twee handklavieren is gebruikelijk voor 1812: 54 toetsen (C t/m f3). Het oorspronkelijke welbord van het aangehangen pedaal met 27 toetsen (C t/m d1) is iets aangepast zodat het als een instelbare pedaalkoppel kan fungeren.

Het front is verdeeld in 7 verticale segmenten, waarvan de middelste 5 zijn verdeeld in 2 x 2 tussenvelden naast de grote zijtorens, en 2 x 3 kleinere tussenvelden boven elkaar. Alle pijpvelen hebben een gebogen structuur, 61 van de 82 frontpijpen zijn sprekend.

De windvoorziening voor het manuaalwerk bestaat weer uit drie grote eiken spaanbalgen met drie grote pompbomen in de stijl van Freytag (2023, naar Finsterwolde, omvang 8 x 4 Groninger voet). Deze staan weer als vanouds in het gecombineerde balghuis achter het orgel. De balgen kunnen apart worden getreden zoals dat vroeger zonder windmotor de gewoonste zaak van de wereld was. Het pedaalwerk wordt separaat gevoed door een eigen windvoorziening met een kleine magazijnbalg en dito windmachine. Deze staan in een oude omkisting in de toren plek waar voorheen de windmachine van 1931 stond.

De windkanalen zijn uit eikenhout. In het orgel zijn deze origineel van 1812. Buiten de kast zijn het windkanaalgedeelte tussen de nieuwe balgen en de aansluiting op de oude delen nieuw gemaakt volgens de berekeningsmethode van de latere Freytagorgels. Daartoe is een uitvoerig vergelijkend onderzoek gedaan. De opvallende tremulant in de onderkast is nog origineel en geheel opnieuw beleerd. De inliggende tremulant voor het Bovenwerk is nieuw gemaakt, in stijl van Freytag.

Het orgel heeft drie windladen, twee voor het HW (C- en Cislade, 1812) en één voor het BW (1812). Een aantal pijpen staan naast de windlade op vervoerplanken. De grootste zijn liggend achter het front aangebracht. De conducten zijn van lood en tin. Achter de windladen en de klaviatuur (tegen de achterwand van de kast) is de speelmechaniek van het orgel gemaakt. Die is nog vrijwel geheel origineel. De langste walsen zijn nu gedeeld ter voorkoming van kromtrekken en torsie. Een aantal zijn nieuw gemaakt. De materialen zijn alle van eiken met winkels van messing. De nog originele registermechaniek is in de onderkast naast de klavieren gesitueerd. De registertrekkers zijn verticaal naast de muziekllessenaar aangebracht. De materialen zijn klassiek van eiken, de vrij grote abstracten van grenen, met touw en

hennep omwonden zoals bij Freytag gebruikelijk.

De chique classicistische klaviatuur van 1812 is midden in de onderkast gesitueerd. Er zijn lange z.g. staartklavieren. Het onderbeleg is van ivoor (van 1812 zonder de eerder bij Freytag gebruikelijke ebben of messing sierpennen). De boventoetsen zijn van ebben. Het in bas en discant gedeelte koppelsysteem is met verschuifbare gaffels die aan de uiteinden naar beneden kunnen worden gedrukt door leren stelmoeren. Deze *klavierkoppel* kan onder het spelen in- en uitgeschakeld worden. De hoge bakstukken zijn voorzien van inlegstroken van palmhout, ook de muziekllessenaar heeft een fraaie maquetterie, een vaas met plant, van dezelfde houtsoort. Op de klavierlijst is een origineel ovaal van, eveneens ingelegd, palmhout waarin de naam van de orgelmaker zou moeten zijn geschreven. Deze is echter nooit aangebracht. Daarom is de fraaie belettering gekopieerd (iets verkleind) van het Freytagorgel van Finsterwolde (1808) overgenomen en op het ovaal geschreven ter ere van Freytag als maker van dit orgel, ondanks de accenten van Timpe. De *registerknoppen* zijn van notenhout met ivoren knop. Die van 1931 hebben geen ivoren knop. Deze knoppen zijn nu imitatie notenhout geschilderd ook de witte punt erop is daarbij geschilderd. De *registeropschriften* van dit orgel zijn ook van 1812. Ze zijn verticaal langs de lessenaar in goud aangebracht nadat er eerst een zwart geverfde ondergrond op het hout was aangebracht. De invloed van de Franse tijd laat zich hier duidelijk gelden. Het is in Nederland hoogst ongebruikelijk dat de pijplengte duiding van bv. 8 of 4 voet in meervoud wordt geschilderd: 'voeten'. Bij alle Franse orgels staat de voetvermelding namelijk in meervoud vermeld: 8 pieds, 4 pieds etc.. Het kan niet anders zijn dat de schilder die dit gedaan heeft Franse connecties had en de Franse schrijfwijze letterlijk vertaald heeft overgenomen. Geen enkel ander orgel in ons land heeft een Nederlandse voetvermelding in meervoud. Deze hier zijn dus uniek! Het beschilderde bladmotief boven elke registerplaat was deels nog aanwezig. Ze was weliswaar her en der sterk verweerd, maar er was ook duidelijk te zien dat dit schilderwerk ten tijde van de bouw niet volledig was afgemaakt. De gouden beschrifting met de dito kaders zijn gerestaureerd, geretoucheerd en nu tevens gecombineerd zoals het ook in 1812 de bedoeling was.

Met uitzondering van de tongwerken en 2½ pedaalregisters is het pijpwerk van orgelmetaal, die van het pedaal deels van grenen. Het overgrote deel dateert van 1812, vier registers zijn van 1931 en eveneens vier van 2023, 84% van het pijpwerk is dus origineel. De pijpen in het Bovenwerk staan z.g. piramidaal opgesteld: de grootste in het midden en naar de zijkanten aflopend. In het Hoofdwerk is dat precies andersom: in het midden staan de kleinste pijpen (de discant met de alt- en sopraanpijpen) en naar de uiteinden toe oplopend de bas- en tenorpijpen. Er zijn in totaal 108 frontpijpen waarvan er 87 klinkend zijn, de overige zijn z.g. 'stomme' sierpijpen. Het orgel heeft in totaal 1.275 pijpen.

Het klankkarakter van het orgel is nog geheel conform de bedoelingen van Freytag, vol, zangerig en deftig. Alleen de Cornet is een door Timpe toegevoegd klankelement. Ondanks de verschillende makelij past het pedaal nu fraai bij het oude gedeelte alsof het in 1812 er al bijgemaakt is.

12. DISPOSITIE

HOOFDMANUAAL (volgorde is tevens ladeopstelling)

Prestant	8 vt.	C – g' in het front (de onderste pijpen in de middentoren zijn loos). Pipen van vrijwel volledig tin.
Bourdon	16 vt.	Groot octaaf eiken, hiervan zijn de 6 grootste pijpen liggend achter het front vervoerd. De overige 6 houten pijpen staan vervoerd in de zijtorens. 54 baarden.
Baarpijp	8 vt.	De grootste pijpen vervoerd in de zijtorens.
Cornet	4 sterk	Vanaf c1; (gedekt) - 4 vt. - 2 2/3 vt. - 1 3/5 vt. Dit register is zeer waarschijnlijk op voorstel van Timpe op een verhoogde stok geplaatst.
Holpijp	8 vt.	Geheel van metaal; de grootste pijpen vervoerd achter de zijtorens; 54 baarden.
Spitsfluit	4 vt.	“Speelsfluit” genaamd.
Octaaf	4 vt.	Geen baarden.
Quint	3 vt.	Prestant-, geen fluitmensusur. De registernaam vermeldt Quintfluit.
Mixtuur	3-5 sterk	C : 1 3/5 - 1 1/3 - 1 c : 2 - 1 3/5 - 1 1/3 - 1 c1 : 2 2/3 - 2 - 1 3/5 - 1 1/3 - 1 1/3 c2 : 4 - 3 1/5 - 2 2/3 - 2 - 2 Van het dubbelkoor 2 vt. zijn de ontbrekende pijpjes gis” b”, e”, d”, e” bijgemaakt.
Octaaf	2 vt.	Geen baarden.
Trompet	8 vt.	2023. Kopie van Oostwold. Houten koppen en stavelhuizen; C-f0 met dik loodbeleg; C-h0 beleerd. Oude hangers gehandhaafd. C-H losse bekens, c0-f3 vaste bekens met buisje in de kop.
Dulciaan	8 vt.	Houten koppen en stavelhuizen; C-f0 met dik loodbeleg; C-H beleerd ; in de bas tamelijk wijde bekens. Geheel met oude tongen.

BOVENWERK (volgorde is tevens ladeopstelling)

Prestant	4 vt.	C – e' in het front (de bovenste tussenvelden zijn loos). Pipen van vrijwel volledig tin.
Fluit Travers	8 vt.	Discant; prestant-mensusur; eng gelabiëerd met baarden.
Roerfluit	8 vt.	Zeer wijde roeren, bij de kleinste pijpen is de diameter van de roeren zelfs de helft van die van de pijpcorpora. 54 baarden.
Fluit	4 vt.	Gedekt met baarden. De bovenste zes open.
Carillon	3 sterk	Discant; 4 vt. gedekt met baarden en enge mensuur, de 6 bovenste open. 1 3/5 vt: open prestant mensuur;

		1 vt. idem.
Nasard	3 vt.	2023. C-H gedekt met baarden, c0-f3 conisch open. Hoogste discant wijd flauw conisch. Kopie naar Bellingwolde.
Woudfluit	2 vt.	2023. C-H gedekt met baarden, c0-f3. Wijd cilindrisch open. Kopie naar Oostwold.
Vox Humana	8 vt.	2023, kopie naar Bellingwolde met een dunne eiken kap over de pijpen. C-f0 met loodbeleg, C-h0 beleerd. Naar voorbeeld van Noordwolde (Freytag 1803) is de voorzijde van de kap geheel gesloten en aan de achterkant voorzien van een apart bedienbare dunne verticaal beweegbare eiken plank die de klankkast (foedraal) zowel open kan laten als geheel kan sluiten. Op deze wijze heeft dit register twee verschillende klankkarakters. De ene uitbundig en de andere lieflijk en gedempt, lijkend op het Schnitger tongwerkregister Viola di Gamba.

PEDAAL

Op een pneumatische kegellade achter het orgel (1931). Nu boven op de gecompleteerde oude balgkast opgesteld, omvang C – d1.

Van achteren naar voren:

Subbas	16 vt.	Grenen. Opsneden ongewijzigd. Voetopeningen met spieën gereguleerd.
Octaafbas	8 vt.	1931/2023. Grenen, open. Pijpwerk van de vm. Gedektbas van 1931. Mensuur twee tonen opgeschoven: C en C# nieuw. D-d1 pijpwerk verlengd en opsnedes verlaagd.
Bazuin	16 vt.	1931/1895/2023. C-H grenenhouten stevels en bekers. C-F bekers en messing kelen 2023, bijpassend in 1931-stijl. Fis-H bekers 1931 van C-F. Geen loodbeleg, alleen leer; c0-h0 is het oude groot octaaf van de HW-trompet van Van Oeckelen; c1-d1 2023.
Trompet	4 vt.	Van Oeckelen, 1895. Pijpwerk van de vm. Trompet 8 voet van het Hoofdwerk. Metalen stevels, koperen kelen, C-F# loodbeleg, C-d0 beleerd; dunwandige wijde bekers. Geheel met oude tongen.

Tremulant hele werk (opliggend) 1812

Tremulant Bovenwerk (inliggend) 2023

Manuaalkoppel Bas-Discant 1812

Pedaalkoppel 1812/1931/2023 – op plaats registerknop oude windlosser (1812) die losgekoppeld bewaard is.

Afsluiting Manuaal 2023
 Afsluiting Bovenwerk 2023

Legering pijpwerk Ca. 28% tin en bijna 72% lood etc., waarbij ook enige spoorelementen van andere metalen aanwezig zijn, o.a. antimoon en koper.

Windvoorziening Drie spaanbalgen, kopie Finsterwolde – 2023
 Toonhoogte $\frac{1}{4}$ toon boven normaal ($a_1 = 446$ Herz bij 13 graden)
 Winddruk Manualen 67 mm waterkolom, pedaal 76 mm.
 Stemming Young, 1800.

Ter vergelijking de samenstelling van andere Freytag-mixturen:

Bellingwolde (1797):

C : $1 \frac{1}{3}$ - 1 - $\frac{2}{3}$
 c : 2 - $1 \frac{1}{3}$ - 1 - $\frac{2}{3}$
 c1 : 4 - $3 \frac{1}{5}$ - $2 \frac{2}{3}$ - 2 - $1 \frac{1}{3}$
 c2 : 4 - $3 \frac{1}{5}$ - $2 \frac{2}{3}$ - $2 \frac{2}{3}$ - 2 - 2

Finsterwolde (1808):

C : 2 - $1 \frac{3}{5}$ - $1 \frac{1}{3}$
 c : 2 - $1 \frac{3}{5}$ - $1 \frac{1}{3}$ - $1 \frac{1}{3}$
 c1 : $3 \frac{1}{5}$ - $2 \frac{2}{3}$ - 2 - $1 \frac{1}{3}$ - $1 \frac{1}{3}$
 c2 : 4 - $3 \frac{1}{5}$ - $2 \frac{2}{3}$ - $2 \frac{2}{3}$ - 2

Oostwold (1811):

C : $1 \frac{3}{5}$ - $1 \frac{1}{3}$ - 1
 c : 2 - $1 \frac{3}{5}$ - $1 \frac{1}{3}$ - 1
 c1 : $2 \frac{2}{3}$ - 2 - $1 \frac{3}{5}$ - $1 \frac{1}{3}$ - $1 \frac{1}{3}$
 c2 : 4 - $3 \frac{1}{5}$ - $2 \frac{2}{3}$ - $2 \frac{2}{3}$ - 2 - 2
 c3 : $5 \frac{1}{3}$ - 4 - 4 - $3 \frac{1}{5}$ - $2 \frac{2}{3}$ - $2 \frac{2}{3}$

13. ORGANISTEN VAN DE HERVORMDE KERK IN WARFFUM

F. Talstra

Een orgel in de 16de eeuw en een nieuw orgel in 1812

In een archiefstuk uit 1593 wordt een “örgeltreder” (balgentreder) in de kerk van Warffum vermeld. Kennelijk had deze kerk, met een vrijstaande zadeldaktoeren, toen een orgel. Wibrandus Georgy was rond die tijd hier pastoor, maar ging in 1595 over naar het protestantisme en werd de eerste predikant van deze gemeente. Dat bleef hij tot zijn overlijden; blijkens de grafzerk was dat op 3 februari 1612. Zijn aloude priestergewaad is altijd bewaard gebleven. Waarschijnlijk bleef in die jaren ook het orgel in deze kerk, want Wibrandus zette zich niet af tegen katholieke overblijfselen. In 1596 liet hij de oude miskelk omsmelten tot een avondmaalsbeker, die tot voor enkele jaren nog gebruikt werd, maar daarna in bruikleen is gegeven aan museum Het Hoogeland.

Blijkens de gedenksteen boven de toreningang, werd later een nieuwe toren aan de kerk vast gebouwd: “A° 1638 den 13 Juni is de eerste steen van dese Toren geleght”. Het orgel is tijdens die bouw misschien verwijderd, omdat toen het kerkinterieur grondig veranderde en een orgelgalerij mogelijk daarbij in de weg ging zitten. Maar wanneer het orgel echt is verdwenen blijft onduidelijk. In de latere 17de eeuw en in de 18de eeuw had deze kerk, blijkens historische bronnen, geen orgel meer.

In oktober 1811 overleed Johannes Fokkes Swaagman in Warffum. Hij was hier toen al circa 50 jaar schoolmeester en kerkdienaar en gestart als opvolger van zijn vader Fokke Jans Swaagman. Het kerkbestuur plaatste in die oktobermaand in de krant een oproep, dat er na het overlijden van J.F. Swaagman een nieuwe schoolmeester wordt gezocht. Daaraan wordt toegevoegd de omschrijving, dat bij die functie “voortaan ook de bediening van het orgel geaccrocheerd zal zyn”.

Naardien door het overlyden van JOHANNES SWAAGMAN, de Post van SCHOOLMEESTER, waar aan de KERKDIENT verbonden is, en voortaan ook de BEDIENINGE van het ORGEL geaccrocheerd zal zyn, te Warffum vacant geworden is, alles te zamen op een jaarlyksch inkomen van ongeveer vyfshonderd Car. galdens, vrye Woning en Tuin, en daarenboven het gewone Schoolgeld: zoo noodigen de ondergeteekenden, als daar toe speciaal geautoriseerd, alle de geene, welke tot de voorsz. functien bekwaam en geneegen zyn, dcs, den tweeden rang bezittende, by dezen uit, om zich, binnen den tyd van Eén maand, aan de tweede Ondergeteekende, met overlegging der benoedigde en by de wet bepaalde bewyzen, aan te geven.

WARFFUM
den 7 October 1811.

ALBERDA V. RENSEMA,
administrende Kerkvoogd.

TIESGARTS,
toezien. Kerkvoogd.

COMMISSARISSEN DER DREE HEBBERS VAN DE KERKE

Kennelijk was het Freytag-orgel toen al bijna afgebouwd, maar wanneer het precies in gebruik werd genomen, is nergens te vinden. Het bouwjaar 1812 staat wel vermeld in vroeg 19de eeuwse bronnen.

Precies rond deze jaarwisseling waren er heftige problemen bij de orgelmakerij Freytag in de stad Groningen. Op 14 april 1811 overleed de bedrijfsleider Heinrich Herman Freytag, nalatende 5 jonge kinderen. Hij was in 1759 geboren in Hamburg. Het bedrijf moest vervolgens onder leiding van zijn weduwe Hiskia Horneman worden voortgezet door de knechten, waaronder meesterknecht Johan Wilhelm Timpe, die hier vanaf 1806 werkte. Zij hebben het orgel voor de kerk te Warffum dus in het begin van 1812 afgebouwd. Kort daarvoor, in oktober 1811, was door hen het orgel voor de kerk te Oostwold opgeleverd. Een lastige periode voor deze orgelmakerij. Maar gelukkig zien de 2 jonge zonen de kans om in 1816 de orgelmakerij van hun vader voort te zetten: Herman Eberhard Freytag, geboren in 1796 en Barthold Joachim Freytag, geboren in 1799. J.W. Timpe was toen al een eigen orgelmakerij begonnen in de stad Groningen. Maar in 1829 overleed Barthold Joachim op jonge leeftijd. Herman Eberhard zette het bedrijf toen toch voort, maar in 1863 stopte hij daarmee; tenslotte overleed hij in 1869.

1812-1857 organist Lubbertus Patroclus Römelingh

Hij werd op 23 februari 1788 geboren te Nieuw-Scheemda. Zijn vader Theodoricus Römelingh was daar vanaf augustus 1778 schoolmeester en organist, tot zijn overlijden op 6 juli 1826. Lubbertus zijn grootvader heette Lubbertus Patroclus Römelingh, naar wie hij kennelijk genoemd is. Die was van 1750-1778 schoolmeester en organist te Delfzijl. Hij werd dat jaar opgevolgd door ene Bonne Römelingh; die bleef aldaar in functie tot hij in 1831 overleed. Het is duidelijk dat deze familie Römelingh vele schoolmeesters-organisten had.

L.P. Römelingh startte zijn loopbaan als schoolmeester in 't Waar en werd vervolgens in september 1808 benoemd tot schoolmeester-koster-voorlezer en organist te Meeden. In januari 1812 werd hij aangesteld tot schoolmeester-koster-voorlezer en voorzanger te Warffum. Officieel was hij opvolger van Hemmo Leopoldt, die na het overlijden van J.F. Swaagman deze functies enkele maanden had waargenomen. Later vermeldde Römelingh in zijn schoolmeester rapport uit 1828: "Tevens kreeg ik het verzoek om als organist aan te treden. De Hervormde Kerk van Warffum had namelijk net een nieuw orgel gekregen." Daarmee geeft hij duidelijk aan dat dit orgel begin 1812 in gebruik werd genomen, ook al weten wij nu de inwijdingsdatum niet precies.

Voorts vermeldt hij in zijn schoolmeester rapport, dat dit dorp een kerk, een school en sinds 1783 een leesgezelschap kent; "een zanggezelschap hebben we in Warffum echter niet."

Hij ging wonen in de kosterij, schuin achter de kerk. Het voorste gedeelte was het woonhuis voor de koster-organist, tevens hoofdonderwijzer. Het achterste gedeelte was als school ingericht, met 2 lokalen.

L.P. Römelingh was hier nog in functie toen hij op 9 oktober 1857 overleed. Zijn vrouw Tietje Willems Medendorp was al overleden in 1848.

Zijn oudste zoon Theodoricus, geboren op 25 februari 1811, was van 1841-1880 in Farmsum schoolmeester-koster-organist en bleef daarna alleen koster-organist hier, tot zijn overlijden in 1887. Hij hield de familietraditie om schoolmeester-organist te zijn, daarmee ook in ere. Al in de 17de eeuw was ene Patroclus Römelingh schoolmeester-koster-organist te Farmsum en die werd opgevolgd door Bonno Römelingh. In de jaren 1706-1707 was ook de naamgenoot, Theodoricus Römelingh, in dit dorp schoolmeester-koster-organist.

1857/58 waarnemende organisten

Een kleine 3 maanden moest vervolgens de schoolmeesters-organistenfunctie van L.P. Römelingh worden waargenomen. Archiefbronnen vermelden daarvoor: H. Werkman “custos” en N. Zuidhof “ondermeester”. Werkman was dus hulpkoster-schoolmeester en Zuidhof was de onderwijzer die tijdelijk de functie van bovenmeester en schoolleider moest waarnemen. Het is niet duidelijk of zij de gemeentezang toen konden begeleiden met orgelspel; mogelijk dat ze slechts voorzangers konden zijn. Er waren toen nog diverse Groninger kerken zonder een orgel, waar de gemeentezang door voorzangers werd geleid.

1858-1897 organist Helmer Molema

Hij werd op 26 februari 1822 geboren te Euvelgunne bij Middelbert. Zijn vader Everhardus Molema was daar schoolmeester van 1821-1827. Vervolgens was die in 1827 enige maanden schoolmeester-organist te Eenum en daarna van 1827-1836 schoolmeester-koster te Nieuw-Beerta; de kerk daar had toen nog geen orgel. Daarna werd Everhardus schoolmeester-koster-organist te Finsterwolde vanaf 1836 tot zijn pensionering in 1868.

Helmer Molema kwam dus ook duidelijk uit een familie met schoolmeesters-organisten. Hij startte zijn loopbaan als ondermeester (custos) te Veendam, van 1845-1851. Tevens was hij in 1849/50 ook korte tijd waarnemend hoofdonderwijzer te Muntendam. Vanaf november 1851-1855 was hij hoofdonderwijzer te Feerwerd; de dorpskerk daar had toen geen orgel. Per 1 juli 1855 werd hij hoofdonderwijzer-koster-voorzanger-voorlezer-klokluiden en organist te Adorp.

Daarna werd hij per 1 februari 1858 benoemd tot schoolhoofd van de lagere school in Warffum; die functie behield hij tot zijn pensionering in 1887. Daarnaast was hij vanaf 1882-1896 ook leraar aan de Rijksnormaalschool te Warffum, voor de scholing van onderwijzers.

In 1862 werd het gebouw van de lagere school te Warffum vernieuwd. Maar in 1887, toen zijn pensioen inging, werd deze school overgedragen aan de gemeente; vervolgens werd daar toen een nieuwe school gebouwd, naast de oude kosterij. Zeer bijzonder voor de inwoners van Warffum was het koninklijk bezoek van Willem III in mei 1873. De koning bezocht onder meer de school; daarbij zal Molema als schoolhoofd zeker aanwezig zijn geweest en heeft toen de koning ontmoet. Vele

dorpsgenoten en hun kinderen hebben hierbij het koninklijk gezelschap uitbundig begroet en toegezongen.

Vanaf zijn benoeming in 1858 woonde Molema in de kosterij bij de kerk. Hij bleef daar zonder onderbreking wonen en functioneren als koster en organist in de Hervormde kerk, tot zijn overlijden op 27 maart 1897. Enkele dagen later staat in de Provinciale Groninger Courant een overlijdensbericht, met de vermelding: "De heer Molema was een ernstig beoefenaar van ons Groninger dialect en gaf voor eenige jaren een woordenboek der Groninger volkstaal in het licht. De nederlandsche maatschappij van letterkunde erkende 's mans verdiensten, door hem onder hare leden op te nemen." Zijn Groninger woordenboek kwam uit in 1887, toen hij als onderwijzer met pensioen ging.

In Molema zijn ambtsperiode was er ook een opvallende gebeurtenis op 9 november 1862.

De Warffumer dorpskerk werd dat jaar vernieuwd en o.a. deels van nieuwe banken voorzien. Vervolgens werd de kerk die dag ingewijd met een kerkdienst. Daarbij speelde niet organist Molema, maar klonk er "het zoo keurig als indrukmakend orgelspel" van Jhr. Mr. S.W. Trip, uit Groningen. Het bericht over die ingebruikneming van de vernieuwde kerk staat in het toen bekende tijdschrift, met veel kernnieuws en aankondigingen van nieuwe boeken: Boekzaal der Geleerde Wereld, in jaargang 1862 deel II, op blz. 634/635.

WARFFUM, 9 Nov. Deze dag was voor onze Gemeente een ware feestdag. Heden mogten wij de vreugde smaken, om voor het eerst in een geheel vernieuwden en als zoodanig verfraaiden tempel weder zamen te komen. Onze Leeraar, Ds. P. N. CRAMER, droeg dit vernieuwde heiligdom aan den Hoorder der gebeden op, en bepaalde de Gemeente, naar Joh. X : 22a, bij de aanleiding tot en het doel van dit feest, bij de voorregten, waarin zij deelde en bij de vruchten, welke dat feest bij zulke

dure verplichtingen dragen moest; terwijl het zoo keurig als indrukmakend orgelspel, waarmede Jhr. Mr. s. w. TRIP, uit Groningen, bij deze gelegenheid de Gemeente vereerde, niet weinig de gansche plegtigheid opluisterde.

Orgelbouwactiviteiten worden in dit verslag niet gemeld; kennelijk was er alleen groot onderhoud van het orgel, na de uitgebreide kerkvernieuwing. De genoemde jonkheer Trip was toen griffier bij de arrondissementsrechtbank in Groningen. Daarnaast was hij orgelbouwkundig adviseur en bevriend met de orgelbouwer Petrus van Oeckelen.

Helmer Molema

Die beiden waren toezichhoudende adviseurs voor de orgelbouwer J.W. Timpe, toen die het orgel in de Nieuwe Kerk te Groningen bouwde. S.W. Trip bespeelde dat orgel bij de ingebruikneming in 1831. Hij speelde bij diverse ingebruiknemingen: o.a. in 1851 bij het Van Oeckelen-orgel in de kerk van Garmerwolde, in 1852 bij het Van Oeckelen-orgel in de kerk van Usquert en in 1861 bij het Hardorff-orgel in de kerk van Menaldum.

Wie Trip had uitgenodigd voor de inwijdingsdienst te Warffum in 1862, is onduidelijk. Het is niet ondenkbaar dat Trip als orgelbouwkundige, bij deze kerkvernieuwing de bouwkundige activiteiten rondom de orgelgalerij en het kerkorgel in de gaten hield. Mogelijk kreeg zijn vriend Petrus van Oeckelen rond dat jaar dit orgel in onderhoud, omdat de orgelmakerij van

Freytag toen bijna ging stoppen. In de zomer van 1881 werd de Warffumer kerk van buiten nieuw bepleisterd en 2 jaar later gebeurde dat ook met de toren. In 1895 werd het kerkinterieur vernieuwd en verbouwd en werd een nieuw tongewelf aangebracht. Het kerkship kreeg toen, of al eerder, nieuwe grote ramen. Dat jaar werd ook het orgel vernieuwd door de fa. Van Oeckelen. Koster-organist Molema heeft dit alles nog meegemaakt, waarbij in zijn vertrouwde werkomgeving het middeleeuwse karakter van de dorpskerk grote veranderingen onderging en ook veel authenticiteit verloren ging.

1897-1899 organist Sikke Luinge Mulder

Hij werd op 27 maart 1837 geboren te Garnwerd. Zijn vader Egbert Jans Mulder, geboren te Roderwolde op 3 november 1797, was in Garnwerd schoolmeester-koster en organist, vanaf februari 1822 tot zijn overlijden op 9 juni 1843. Sikke zijn

grootvader, Jan Egberts Mulder, was schoolmeester in Hoogkerk vanaf 1805 tot zijn overlijden in 1824.

Die dorpskerk had toen nog geen orgel. Ook in deze familie waren dus verscheidene

schoolmeesters-organisten.

Sikke Luinge Mulder werd in 1860 hulponderwijzer bij de lagere school in Warffum en ook leraar aan de

Rijksnormaalschool aldaar. Hij had de leiding over een kinderkoor, dat mede door hem in de jaren 1873/74 in dit dorp werd opgericht.

In juli 1897 werd hij hier koster-organist, als opvolger van Helmer Molema. Maar reeds op 22 januari 1899 overleed hij te Warffum.

1899-1928 organist Menno

Wolthuis

Hij werd op 21 juni 1863 geboren te Middelstum, als zoon van Willem Wolthuis, van beroep "verwer" en Dedje Hofstee. Courant. Hij kwam niet uit een schoolmeesters familie en met hem kwam in Warffum een eind aan de eeuwenlange traditie van schoolmeesters hier, die tevens koster, voorzanger en later ook organist waren. Menno Wolthuis was van 1893-1899 te Appingedam organist, klokkenist (beiaardier), muziekonderwijzer en dirigent. In november 1893 werd hij lid van de NOV, de landelijke Nederlandse Organistenvereniging. Wolthuis kreeg onder meer orgelles van Hendrik Pieter Steenhuis, de organist van de Martinikerk te Groningen.

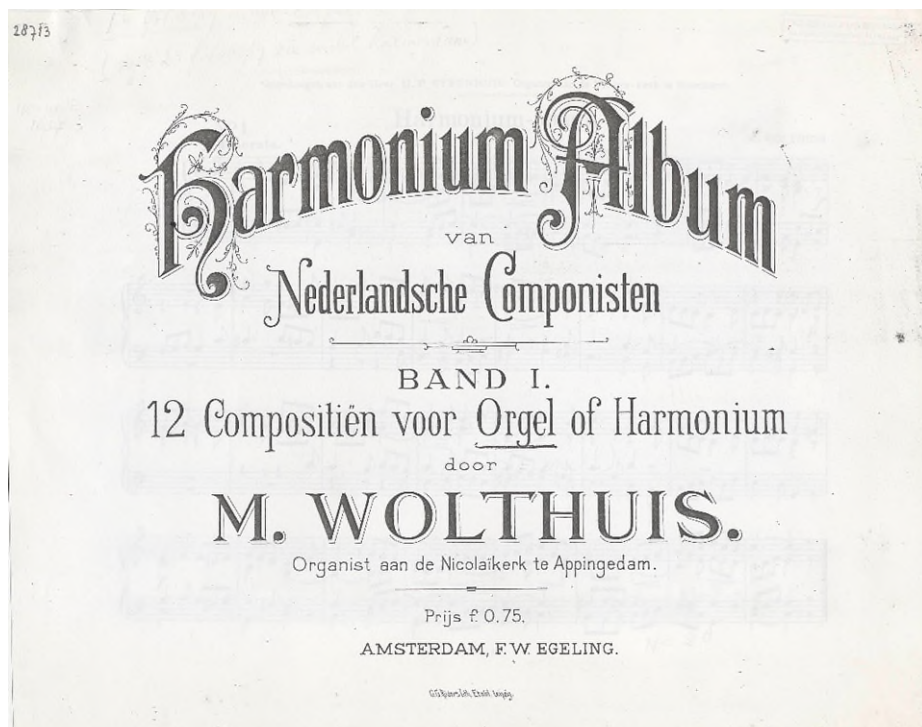
In juli 1899 werd hij benoemd tot organist-voorzanger-voorlezer en koster in Hervormde kerk te Warffum en waar hij in de aloude kosterie ging wonen. Maar in 1904 startte hij in dit dorp, in een bestaand winkelpand, een boekhandel. Hij ging in dat pand wonen en de kosterie werd vervolgens door de kerk verhuurd. Vanaf 1915 huurde notaris B. Keyer dit pand en ging het inrichten tot zijn kantoor.

† WARFFUM 28 Jan. Gisternamiddag had onder vele blijken van deelneming de begrafenis plaats van den heer S. L. Mulder, in leven eersten onderwijzer aan de openbare lagere school en koster-organist der Nederd. Hervormde kerk alhier. Den 27sten Maart 1837 te Garnwerd geboren, waar zijn vader hoofd der school was, wilde hij, jongeling geworden, het vak zijns vaders tot het zijne maken en zette hij zich tot de studie voor onderwijzer. Zoo ooit een beroepskenne gelukkig heeft mogen heeten, dan is 't deze geweest, want met hart en ziel heeft de heer Mulder, gedurende niet minder dan 44 jaren, de heilige zaak van het onderwijs gediend. Hij was niet alleen een geliefd leermeester, maar ook een bekwaam onderwijzer, wiens netheid en zin voor orde, twee voornamen deugden in een opvoeder der jeugd, in de oogen ook van zijne superieuren voorbeeldig waren.

Maar ook buiten 't onderwijs was de heer Mulder in ons dorp iemand, die meetelde, die een ijverig lid was van vele vereenigingen en zelfs verdienstelijk bestuurslid van verschillende corporaties. Een zangkoor, dat te Warffum naam heeft, dankte eens zijn bloei aan Mulder, zijn directeur. Dankbaar huldigde het hem dan ook door een prachtige krans op de baar te leggen en door hem bij monde van den heer Ph. van Dam de laatste van innige gehechtheid getuigende woorden toe te spreken. Voor iedereen toegankelijk, voor menigeen een vertrouwd raadgever en verstandig trooster heeft Warffums burgerij in „meester Mulder" een geliefd en verdienstelijk medeburger verloren. Hij ruste in vrede. De zoon des overledenen bedankte de aanwezigen voor de hulde zijn teergeliefden vader gebracht.

In memoriam-bericht uit de Provinciale Groninger van Maandag 30 Januari 1899, n.a.v. de begrafenis van S.L. Mulder.

Menno Wolhuis bleef naast de boekhandel, wel zijn kerkelijke functies behouden. Blijkbaar gaf hij zijn muzikale belangstelling ook door aan zijn gezin, want in de jaren 1915-1916 had de oude dorpskerk in Eelde een organiste met de familienaam Wolhuis. Zij was gekomen van Warffum en dus ongetwijfeld een dochter van hem. Wolhuis gaf orgellessen aan jonge mensen in Warffum, waaronder leden van de Gereformeerde kerk. Al in maart 1900 vroeg de kerkeraad van deze kerk, die nog geen orgel had, of het orgel van de dorpskerk in Pieterburen geschikt was voor de Gereformeerde kerk. Wolhuis deed daar onderzoek naar, maar zijn "advies was, er af te zien, dat door den kerkeraad werd aangenomen." Maar dit was het Schnitger-orgel, dat vervolgens in de kerk van Mensingeweer werd geplaatst! Het was uniek geweest als Wolhuis dit orgel in de Warffumer kerk had laten plaatsen, dan had nu in de Gereformeerde kerk een Schnitger-orgel en in de Hervormde kerk een Freytag-orgel gestaan!

Hierna werd Wolhuis in 1906 door de orgelcommissie van de Gereformeerde kerk gevraagd om advies, voor de aanschaf van een orgel dat door de orgelbouwer Martinus Vermeulen in Woerden werd aangeboden. Die aankoop ging wel door en in dat jaar werd het huidige orgel, afkomstig uit de Gereformeerde kerk van Alphen aan

de Rijn, in de Gereformeerde kerk van Warffum geplaatst.

In deze tijd, rond 1920, verdwenen in heel Nederland vele balgentreders/orgeltrappers, door de komst van het elektriciteitsnet en elektrische orgelmotoren; na vele eeuwen zeer uniek!

In 1928 woonde Wolthuis nog steeds in Warffum, als boekhandelaar en organist; maar op 21 februari van dat jaar overleed hij te Groningen, mogelijk in een ziekenhuis.

1928-1933 organist Ybe Regnerus Dantuma

Hij werd op 2 juni 1903 geboren te Assen, mogelijk in een ziekenhuis, als zoon van Hessel Dantuma, sergeant bij het Militair Hospitaal en Engeltje Paulina Voerman; ze woonden toen allen in Glimmen. Ybe Regnerus werd in november 1926 organist van de Hervormde kerk te Ulrum. Hij kwam toen van Groningen, waar hij waarschijnlijk een muziekopleiding had gevolgd. Vervolgens werd hij in juni 1928 organist van de Hervormde kerk te Warffum en die functie hield hij tot 1933. Dorpsgenoten gaf hij in die jaren orgel-, piano- en muziektheorielessen.

In die periode onderging het kerkorgel een vernieuwing door de fa. M. Spiering. Misschien had Dantuma, na zijn muziekopleiding, daarvoor een plan uitgewerkt met orgeldocenten, waarbij hij mogelijk in contact kwam met de orgeldocent en orgeladviseur Johan van Meurs, die toen organist was te Eenrum en daarna van de Der Aa-kerk in Groningen.

In 1933 verhuisde Dantuma weer naar Groningen en werd daar toen organist in een Gereformeerde kerk. In 1944 werd hij organist van de Gereformeerde kerk te Haren. Tevens werd hij

daar particulier muzikleraar en die muziekpraktijk behield hij tot zijn pensionering in 1969. Hij was nog steeds organist van de Gereformeerde kerk te Haren, toen hij 24 maart 1972 overleed te Glimmen.

1933-1977 organist Lambertus Gerardus van der Glas

Het levensverhaal van deze organist is samengesteld met hulp van zijn dochter Henriëtte, die onderwijzeres is geweest en op 29 juni 1973 is getrouwd met Jan Dennebos, zoon van de smid in Warffum. Haar vader Bert van der Glas werd op 1 mei 1911 geboren te Annerveenschekanaal, als zoon van Lammert van der Glas, van beroep “verver” (huisschilder) en van Henriëtte Francisca Geerdine Valk. Vader Lammert was in dit dorp tevens organist en koordirigent en later was hij dat ook in Zuidlaren, toen hij daar ging wonen.

Lambert van der Glas begon al op jonge leeftijd met een muziekopleiding en kreeg orgelles van Johan van Meurs, met wie hij bevriend raakte. Van Meurs was van 1925-

1934 organist van de Hervormde kerk te Eenrum en vervolgens vanaf 1934 organist van de Der Aa-kerk in de stad Groningen. Begin 1933 zag Bert van der Glas een advertentie in de krant staan, waarin voor de Hervormde kerk in Warffum een organist

Bert en Roos van der Glas
achter het Warffumer orgel

werd gevraagd en tevens een dirigent voor het Kerkkoor U.K.K. ("Uw Koninkrijk kome"). Blijkbaar was Y.R. Dantuma van dit koor ook dirigent geweest. Bert reageerde op die advertentie en werd uitgenodigd voor een gesprek. Hij werd toen meteen aangenomen per 1 maart 1933.

Tijdens de repetities van U.K.K. ontmoette Bert al snel een zeer muzikaal meisje, dat in de stad Groningen orgel-, piano- en zanglessen volgde. Zij heette Roos A. Borgman en was op 29 april 1911 geboren, dus maar 2 dagen ouder dan Bert. Binnen de kortste keren sloeg de vonk over en in 1935 trouwden ze met elkaar. Samen begonnen ze in Warffum een muziekpraktijk en gaven jarenlang piano- en orgellessen aan volwassenen en kinderen. Daarnaast gaven ze les aan blokfluitgroepen in het verenigingsgebouw, dat later de naam De Schakel kreeg.

Bert werd ook dirigent van Warffums Mannenkoor en het dameskoor Bel Canto. Ook werd Bert later muziekleraar bij diverse scholen en instituten: in Uithuizen, in de stad

Groningen en op de kweekschool in Assen.

Lambert van der Glas genoot van zijn organistentaak, vooral als hij met handen en voeten forse orgelklanken door de grote kerkruimte liet golven. Ook was hij een hele serieuze organist die zijn taak zo perfect mogelijk wilde doen. Daarom zat hij vaak zaterdagmiddags urenlang op het kerkorgel te oefenen, ter voorbereiding van de zondagsdienst. Hij kon ook geweldig improviseren en daarbij in de muziek zijn gevoelens volledig weergeven, zoals aangaande datgene wat hij zojuist in de preek had gehoord.

Tijdens een rouwdienst kon men echt horen in welke mate hij betrokken was bij het heengaan van de overledene. In de oorlogsjaren vlocht hij door een psalm of gezang heen, zo nu en dan de melodie van het Wilhelmus, al was dat volkslied toen ten strengste verboden.

Op 24 mei 1944 verloren Bert en Roos hun jonge zoontje Bertie, die op 29 oktober 1940 was geboren; hij werd in Warffum begraven. Dit verlies in die oorlogsjaren, heeft veel impact op hun leven gehad. Het was dan ook heel bijzonder voor hen, toen op de Bevrijdingsdag van Warffum, 18 april 1945, hun dochter Martha werd geboren. Martha groeide op, deed haar vakopleiding en was een tijdlang kleuterjuf in Warffum. Ze bleek ook muzikaal te zijn en begon te werken aan de ontwikkeling van haar zangtalent. In vele plaatsen heeft ze opgetreden, bij muziekkuitvoeringen en bij kerkdiensten en koorzang.

Heer en mevrouw van der Glas samen aan het musiceren bij het Warffumer orgel

In latere jaren, ten tijde van dominee Euverman, ontstond met Van der Glas het idee om kerstnachtdiensten te gaan houden, met daarin afwisselend koorzang en declamatie, maar natuurlijk ook het Kerstverhaal. Het slot van zo'n dienst was iedere keer spannend, want het orgelspel moest exact om 12 uur middernacht afgelopen zijn, omdat de kerkklokken dan begonnen te luiden.

Heel bijzonder waren ook de internationale zondagsdiensten, ter afsluiting van de jaarlijkse feestweek van het Op Roakeldais festival, waaraan veel buitenlanders

meededen. Bert probeerde dan in die diensten, zangers en instrumentalisten te laten horen uit zoveel mogelijk landen, met hun eigen muziek en de bijbehorende klankkleur en culturele beleving. Hij trachtte daarin op muzikaal gebied tot een samenvloeiende verbroedering te komen.

In de jaren 60, tijdens mijn middelbare schooltijd, kreeg ik orgellessen van meneer en mevrouw Van der Glas. Dat begon achter het harmonium in de leskamer van hun huis, dat recht tegenover het koor van de kerk stond, aan de overkant van de straat.

Vervolgens kreeg ik op het kerkorgel les, van organist Van der Glas. Door de week mocht ik dan zelfstandig oefenen op dat fraaie historische orgel. De kerksleutel hing bij de familie Van der Glas op een vaste plek in de gang van hun huis en als ze thuis waren, kon ik die zo pakken. Een indrukwekkende ervaring om in die grote kerk dan alleen te oefenen en orgelcomposities in te studeren. Mijn interesse voor historische kerken en orgels is toen ontstaan.

Maar ondertussen ging ik ook steeds meer behoren bij het organistenteam van de Gereformeerde kerk in Warffum. Daar kerkte ons gezin, want mijn vader, Harmen Talstra, was hier hoofd van de School met de Bijbel. Op 7 mei 1969 overleed vader en hij werd in Warffum begraven. Vervolgens verhuisden wij in de loop van dat jaar naar de stad Groningen omdat het schoolmeesters huis leeg moest en toen stopte mijn orgellessen in Warffum.

In 1973 kreeg Lambertus

van der Glas van de Hervormde gemeente Warffum spontaan een receptie aangeboden, vanwege zijn 40-jarig jubileum als kerkorganist. Duidelijk werd daarbij aangegeven dat hij voor het dorp veel had betekend. Ook de koren lieten toen blijken blij te zijn met zijn jarenlange dirigentschap.

In vervolg hierop ontving hij in 1975, uit handen van burgemeester Kloosterboer, de gouden eremedaille behorende bij de orde van Oranje-Nassau. Daarna ging Bert met pensioen.

In 1977 verhuisden Lambertus en Roos van der Glas naar Apeldoorn, waar hun dochter Martha met haar gezin al jaren woonde. Bert werd daar ook organist en koordirigent en was tevens jurylid bij concoursen van koren.

Maar tijdens een vakantie in zijn geliefde Zwitserland overleed Bert plotseling in het

dorp Gstaad, op 7 juli 1979. Hij werd in Warffum begraven, naast het graf van zijn zoontje Bertie. Zijn vrouw Roos bleef in Apeldoorn wonen. Zij overleed daar op 19 juni 1995 en werd ook in Warffum begraven, naast haar zoontje en haar man. Aan de andere zijde waren haar ouders begraven: moeder Martha Elizabeth Anna Swaagman, overleden in 1953 en vader Marten Borgman, overleden in 1956.

Tot zover het artikel van Frans Talstra. De onderstaande lijst is aangevuld door Rudi Diekstra.

1977-1992 – Jakob Hendrik Ritsema

Jakob Hendrik Ritsema (1927-2006) was naast organist, koordirigent in Wagenborgen van een bejaardenkoor. Tevens had hij een aantal koren in Groningen en in zijn toenmalige woonplaats Uithuizermeeden. Dhr. Ritsema gaf lessen aan huis in onder andere orgel, piano, blokfluit, gitaar en accordeon. Als organist was hij jarenlang verbonden aan de Gereformeerde kerk van Uithuizermeeden. In Warffum viel dhr. Ritsema zo nu en dan in voor Lambert van der Glas. Na het vertrek van Dhr. Van der Glas werd hij benaderd om organist te worden van de Hervormde kerk te Warffum. Uiteindelijk zou hij 15 jaar in Warffum dienst doen. In Uithuizermeeden had dhr. Ritsema een

dameshoeden- en lingeriezaak.

1991 – 2020 – Anjo de Haan

Kerkmusicus Anjo de Haan was als cantor-organist van 1991 tot 2020 verbonden aan de Hervormde kerk in Warffum. Bij Stef Tuinstra studeerde hij orgel. Hij bespeelde het fraaie Freytag-orgel tijdens de wekelijkse erediensten en leidde elke week repetities van de Wibrandy Cantorij. Naast deze ‘werkplek’ was Anjo ook cantor-organist van de Jacobuskerk in Zeerijp, organist, en dirigent van de Riepster Cantorij. Als componist schreef hij veel muziek voor de cantorijpraktijk, en voor orgel voor het boek ‘Nieuwe voorspelen & begeleidingen bij het Liedboek’, een lijvig boekwerk bij het nieuwe ‘Liedboek, Zingen en bidden in huis en kerk’ (2013). In die periode was hij enkele jaren verbonden als kaderlid, docent en cantor/orkestleider aan de Landelijke Studiedagen voor Liturgie & Kerkmuziek van de PKN, die ieder jaar werden gehouden in klooster Bovendonk in Hoeven.

Naast deze functies werkt Anjo tevens als fotojournalist voor landelijke dagbladen, tijdschriften en het Dagblad van het Noorden. Als dichter is in 2023 zijn tweede dichtbundel ‘Langs Torum en de schuren’ uitgegeven en zijn er enkele gedichten in het Gronings gepubliceerd in ‘Toal en taiken’ en in het literaire tijdschrift Oader.

1992-1995 Dinie Jager-Raven

Dinie Jager Raven studeerde bij Piet Wiersma en deed staatsexamen in orgel en piano. In de jaren '90 speelde Dinie onder andere in Warffum en in de hervormde kerken van Stedum en Ten Boer en in de Immanuelkerk en in het huis van bewaring in Groningen. In 1992 gaf Dinie een concert in Warffum ten bate van de restauratie van het orgel. Momenteel is Dinie organist in Nijkerk en Hoevelaken en geeft ze orgel- en pianoles aan de muziekschool in Scherpenzeel.

1992– 1995 – Derk Meijer

Derk Meijer begon op 8 jarige leeftijd met blokfluitlessen bij dhr. Kwant. Later stapte hij over op het harmonium en het orgel. Zijn eerste kerkdiensten speelde hij in de Hervormde kerk van Baflo. Verdere orgellessen nam hij bij Dirk Molenaar. Later was Derk organist in Warffum, Westernieland en Den Anel. Incidenteel speelt hij nog diensten in zijn woonplaats Tinallinge.

1994 – 1997 – Teun Juk

Teun Juk studeerde aan het conservatorium van Leeuwarden bij Jos van der Kooy en Theo Jellema. Teun was organist in Warffum, Zandweer en Oosteinde en was tevens docent aan de muziekschool in Uithuizermeeden. Momenteel is Teun woonachtig in Emmen en organist op het Flentrop-orgel in Emmerich in Duitsland.

1995-1998 Carel van Aurich

Carel van Aurich studeerde, nadat hij een aantal jaren les had van Piet Wiersma, bij Wim van Beek aan het conservatorium in Groningen. In 1980 behaalde hij het B-diploma en in 1981 het diploma Uitvoerend Musicus voor orgel. Van 1977 tot 2002 gaf hij les aan de muziekscholen te Leek en Haren. Hij was o.a. organist van de Parklaankerk, de Goede Herderkerk en de Oosterkerk in Groningen en van de Sebastiaankerk in Warffum. Op dit moment is hij organist van de voormalige Hervormde kerk in Garmerwolde en de Fontein in Groningen.

2000-2002 Evert Hamminga

Evert Hamminga studeerde orgel bij Margreet Prinsen en Stef Tuinstra. Zijn eerste diensten speelde hij in de Baptistenkerk van Muntendam. Tevens speelde Evert Hamminga in de Petruskerk van Wagenborgen en de Hervormde kerk van Ulrum. Begin 2000 speelde hij diensten in Warffum. Ook in Nieuwolda heeft Evert Hamminga diensten begeleid.

1996-2008 Henk Koster

Henk Koster had zijn opa als voorbeeld. Die speelde op het harmonium, uit z'n hoofd en zong er tegelijkertijd bij. Henk ging naar de gemeentelijke muziekschool in Hoogezand-Sappemeer. Daarna naar het Stedelijk Conservatorium in Groningen, het latere Prins Claus Conservatorium. Hij studeerde af voor orgel en piano met voor beide instrumenten het diploma Docerend Musicus. Lange tijd was hij als piano- en

orgeldocent verbonden aan de Muziekschool Noord Groningen, dirigeerde hij het Sint-Nicolaas parochiekoor in Haren en begeleidde koren en instrumentalisten. Interesse in automatisering, processen en data hebben ervoor gezorgd dat Henk als functioneel beheerder en data-analist bij een organisatie in de gezondheidszorg ging werken. Organist is hij altijd gebleven, begonnen in Hoogezand-Sappemeer, Harkstede, later in Scheemda, Warffum en Winsum.

2005 – heden Rudi Diekstra

Rudi Diekstra nam op jonge leeftijd orgellessen bij Teun Juk en Dirk Molenaar. Op latere leeftijd studeerde hij enkele jaren bij Stef Tuinstra aan de Noord-Nederlandse Orgel Academie (NNOA). Lessen werden gevolgd in literatuurspel (hoofdzakelijk barokmuziek), improvisatie, orgelbouw en gemeentezangbegeleiding. In 2018 behaalde hij de bevoegdheidsverklaring III als kerkmusicus bij de PKN. Als organist is hij verbonden aan de PKN te Warffum-Usquert-Breede en de Willibrorduskerk van Kloosterburen. Daarnaast speelt hij zo nu en dan diensten in andere kerken op het Groninger platteland.

2020- Heden Hans Nomen

Hans Nomen heeft van 1964-1969 orgellessen gevolgd bij onder andere Chiel Jan van Hofwegen en vanaf 1990-2004 klavecimbellessen bij Margriet den Hartog in Dordrecht, met ook basso-continuo spel en muziektheorie (oude muziek). In 2011 is hij in Warffum komen wonen en is hij vanaf 2020 samen met Rudi Diekstra organist van de Sebastiaankerk.

14. DOCUMENTEN EN LITERATUUR

1. Beschrijving in de NivO-encyclopedie ‘Het Historische Orgel in Nederland’, deel IV, 1999, pag. 298-300.
2. Beschrijving in Het Groninger Orgelbezit van A tot Z dl. 1; uitgave SGO nr. 21, pag. 126-127.
3. Ing. C.G. Reinders (red.) – Ecclesia Warffumensis. Uitgave i.s.m. de Stichting Museum Het Hogeland te Warffum.
4. Drs. L.B. Smit, doctoraalscriptie Nieuwe Geschiedenis, RUG 2003 – De orgelmakers Frans Casper Snitger & Heinrich Hermann Freijtag en de (Noord-Nederlandse) markt voor kerkorgels rond 1800.
5. Koos Tiggelaar – Freytag & Snitger in Compagnie, 1990.
6. Koos Tiggelaar – Het orgel van Oostwold. Uitgave nr. 13 Stichting Groningen Orgelland.
7. Drs. L. B. Smit – 1811-2011, 200 jaar Freijtag-orgel Oostwold.

8. Drs. Willem Jan Cevaal, doctoraalscriptie UU 1997 – Johannes Wilhelmus Timpe (1779-1837) – Orgelmaker te Groningen.
9. Dr. Jaap Brouwer – Johan van Meurs – Een studie over een pionierend orgeladviseur. Proefschrift 2017.
10. F. Talstra – Langs Nederlandse orgel deel 1, Groningen-Friesland-Drenthe, 1979.
11. F. Talstra – Het Groninger orgelbezit van de reformatie tot de romantiek. Publicatie Stichting Oude Groninger Kerken nr. 22, 1979.
12. Dirk Bakker – Dit fraaije werkje...t örgel van Waarvum. Over de geschiedenis van het orgel in de Gereformeerde kerk te Warffum – 2008.
13. C.H. Edskes – De nagelaten geschriften van de orgelmaker Arp Schnitger, bijeengebracht door Siwert Meijer, Organist van de Nieuwe Kerk te Groningen (1817-1877) – 1968.
14. Walter Kaufmann – Die Orgeln des alten Herzogtums Oldenburg, 1962.
15. Historie van Groningen Stad en Land, 1976. Hoofdstukken ‘De nieuwe tijd’ en ‘De nieuwste tijd tot 1940’. Auteurs Prof. dr. E.H. Waterbolk, dr. W.J. Formsma, dr. L.S. Meihuizen, dr. A. T. Schuitema Meijer, prof. dr. A. Th. Van Deursen.
16. Ach lieve Tijd, tien eeuwen Groningen en de Groningers, deel 3: Tien eeuwen Groningen, de Groningers en hun soldaten. Red. Lies Boiten, Jan van den Broek, Jenne Meinema, Catrien Santing en Harm van der Veen.
17. Ach lieve Tijd, 2500 jaar Ommelanden, deel 8: Paul Brood – Strijd om de macht. Red. Ynte Botke, Paul Brood, Trijnie Hartman, Martin Hillenga, Menno van der Laan en Harm van der Veen.
18. C. Falls/P. Young – De grote veldslagen, 1964.
19. Stef Tuinstra – Orgelrapport Klaas Bolt 1984 en idem Stef Tuinstra: Historisch en bouwtechnisch onderzoek, 2003/2007.
20. Idem inventarisatie en archief Orgelmakerij Reil.
21. Persoonlijk archiefonderzoek Frans Talstra.
22. Orgelarchief Stef Tuinstra.

15. ZO WERKT HET ORGEL

Afsluiting	(Afsluiter). Een met een registerstang bediende klep in het windkanaal, die het windkanaal volledig afsluit, zodat er geen wind meer naar de pijpen kan worden getransporteerd.
Aangehangen pedaal	Het pedaalklavier is met een vast koppelmechanisme verbonden met (meestal) het onderste klavier (Hoofdwerk). Er zijn dan geen zelfstandige pedaalregisters. De toetsen van het onderklavier kunnen echter wel als een ‘extra hand’ met het pedaal meegespeeld worden.
Bas/Discant	Respectievelijk het linker- en rechter toets gedeelte van het klavier.

Blaasbalg	De discant begint bij de middelste c (c1). De ‘long’ van het orgel. In dit orgel is dat een <i>spaanbalg</i> met een voettrede (pompboom). Het is een groot windreservoir met een bovenblad dat aan de bovenzijde opengaat, zodat een grote hoeveelheid onder druk staande lucht beschikbaar is voor het stabiel en zuiver klinken van de pijpen. Het Warffumer orgel had er vanouds drie en deze zijn ook nu weer gereconstrueerd. Met de voettreden kan de aanzuig- en uitblaasstand bediend worden met behulp van kleppen in het onderste balgblad. Het spreekt vanzelf dat het inwendige van een blaasbalg volkomen luchtdicht moet zijn.
Hoofdwerk/ Bovenwerk/ Rugpositief/ Pedaal	De meerkorige muziek van de vroege barok klonk door middel van akoestisch, op een bepaalde afstand van elkaar opgestelde, ensembles. Hoger, lager, verder weg en dichterbij. Daaruit is het idee ontstaan dit ook bij orgels te doen. Het Hoofdwerk (HW) heeft overwegend de grootste en luidst klinkende registers, het Bovenwerk (BW, boven het hoofdwerk opgesteld) met meer soloregisters. Het pedaal (PD, ‘pedes’, met de voeten bespeeld) werd vanwege de dragende basfunctie veelal achter of naast het orgel opgesteld.
Intonatie	Het tot elkaar uitbalanceren van de klank d.m.v. het aanbrengen van de juiste klankkleur en aanspraak bij alle orgelpijpen heet <i>intoneren</i>. Het betreft elke orgelstijl in elk land en afzonderlijke regio en bij elke aparte grootte van het orgel (van huiskamer-klein tot kathedraal-groot). Het restaureren van een al dan niet authentieke intonatie van een oud orgel vereist weer andere vaardigheden dan het intoneren van een nieuw orgel. Het intoneren is een klankkunst van de hoogste orde. Er zijn dan ook net zo weinig mensen die dat heel goed kunnen als er bvb. meester-dirigenten of –musici zijn.
Labiaalpijp	De meeste orgelpijpen zijn gemaakt volgens het aloude systeem van de blokfluit. Onder in de pijp is een luchtgat geboord. Bij de rechte opening aan de voorzijde van de pijp (<i>opsnede</i>) is inwendig een dun plaatje met schuine kant gesoldeerd, de <i>kern</i>. Er ontstaat een nauwe spleet (kernspleet) waardoor er een sterk stromende luchtband ontstaat. Deze gaat circuleren voor het <i>labium</i>, het platte deel aan de voorkant van de pijp dat boven en onder rond en/of spits is. Een deel van de luchtband gaat naar binnen, een deel blijft buiten circuleren. Een heel precies afgestelde luchtstroom doet de pijp pas goed spreken. Bij veel orgels zijn de labia van de frontpijpen met bladgoud belegd, waardoor een sierlijk uiterlijk ontstaat. Een groot aantal facetten bepaalt uiteindelijk de klankkleur: pijpen die wijder of enger in doorsnee zijn, pijpen met een luchtdicht deksel (<i>hoed</i>) er op (<i>gedekte pijpen</i>), of op zo’n hoed nog weer een klein open buisje (een ‘roer’, vandaar de naam Roerfluit), een dikke- of dunne

	pijpwand, een lage of hoge <i>opsnede</i>, een steile- of platte kernschuinte (<i>kernfase</i>), een wijdere of engere kernspleet, de metaalsamenstelling etc., etc.. De lengte van de pijp boven de kern bepaalt de toonhoogte.
Orgelmetaal	Legering van lood en tin, speciaal voor orgelpijpen. Deze legering kan variëren van bijna 100% lood tot bijna 100% tin. Vanaf de barokperiode hebben de meeste orgels pijpen van rond de 70% lood en 30% tin , m.u.v. de frontpijpen, die vaker van (bijna) puur tin zijn.
Orgelregister	Rij pijpen van een bepaalde vorm en maatvoering uit hout of orgelmetaal gemaakt. Er zijn in principe per register ongeveer evenveel pijpen als er toetsen zijn, behalve bij die registers met kleine pijpen die met ‘sterk’ aangeduid worden. Deze bevatten per toets het aangegeven getal pijpen.
Prestant/Octaaf	Labiaal orgelregister van open pijpen van relatief enge tot gemiddelde breedte (mensuur) en een van de basisregisters van het orgel. De benaming is ontleend aan ‘Praestare’ hetgeen ‘vooraan staan’ betekent. Het geluidskarakter kan enigszins worden vergeleken met die van het strijkorkest. Vandaar dat vanaf de Renaissance tot en met heden dit soort registers is benut om er een strijkorkest mee te imiteren. Het register Octaaf is ook lid van deze prestantfamilie, maar dan veelal de helft of het dubbele in lengte. Dus van 8 voet naar 4 voet en vervolgens naar 2 voet etc.. Daarom klinkt zo’n register precies een octaaf hoger (een van de belangrijkste intervallen, t.w. 12 halve tonen omvattend).
Quint	Een labiaal orgelregister dat zowel als Prestantregister voorkomt maar ook als fluitregister (en dus verhoudingsgewijs veel wijder van mensuur bij dezelfde pijplengte. De klank geeft een quint als interval t.o.v. de grondtoon van bv. 8 of 4 voet. Dit geeft een heel aparte klankkleur en verleent de klank van een ‘prestantenkoor’ veel polyfone (= meerstemmige) doorzichtigheid waarmee ook middenstemmen gemakkelijker te volgen zijn.
Regeerwerk	Het stelsel van register- en speelmechanieken en de klaviatuur om het orgel door toedoen van de organist tot klinken te brengen. De <i>registermechaniek</i> bestaat uit liggende en staande houten registerstangen, die verbonden zijn door ijzeren winkelhaken om de beweging van verticaal naar horizontaal en/of omgekeerd om te zetten. Deze mechaniek bedient de <i>slepen</i> (zie bij ‘windlade’) onder de pijpen. De <i>speelmechaniek</i> vormt de verbinding tussen de toets en het ventiel onder de pijpen en bestaat uit houten of ijzeren assen (<i>walsen</i>, gemonteerd op een <i>walsbord</i> of een <i>walsraam</i>) en dunne

houten latten, waarvan de uiteinden zijn voorzien van gebogen messingdraad (*abstracten*). De verbinding ertussen bestaat uit dunne, aan de walsen gemonteerde messing of houten staafjes met kleine gaatjes (*walsarmen*). De geleiding en verbinding van de abstracten met de klaviertoetsen gebeurt door houten balken, waarin ook winkels (werking zie boven) zijn gemonteerd (*winkelbalken*), als ook door de abstracten, waarvan de draad-uiteinden weer met de winkels en walsarmen verbonden zijn.

De *klaviatuur* is het geheel van handklavieren (manualen) en voetklavier (pedaal), met klavierbank, registerknoppen en registerplaatjes. De toetsen worden op hun plaats gehouden door dikke messing stiften. De diepgang van de toets wordt gereguleerd door sterke en duurzame *leermoeren* (van geperst leer). O.a. het kernlaken is een dempingmateriaal dat mechaniekgerammel tegengaat. *Kernlaken* is een zeer duurzame soort vilt. De zijkant van de klavieren is meestal van sierlijk bewerkte *bakstukken* voorzien: een dik houten raamwerk met sierfineer, ivoren plaatjes en/of profielen bekleed.

Roodbolus	Een mengsel van Arabisch gom, menie, olie en kleurpigment waarmee alle inwendige eiken delen van balgen, windkanalen en windladen worden bestreken ter duurzame voorkoming van oxidatie en ter bevordering van een decennia lange en volledig luchtdichte afsluiting. Voor dit doel werd later ook vaak krijtwitverf gebruikt.
Schapeleer	Dik wit gelooide leer van topkwaliteit met een gladde- en een ruwe zijde, dat van oudsher gebruikt wordt bij de vele delen in een orgel die enerzijds moeten kunnen bewegen, maar anderzijds voor luchtdichte afsluiting moeten zorgdragen. Naast schapeleer wordt ook soepel lamsleer gebruikt. Heden ten dage wordt ook wel het zeer sterke gasometer leer, runderleer of bruin leer toegepast.
Steminrichting	Een in het bovendeel van de orgelpijp aan drie zijden uitgesneden stuk metaal, dat vervolgens naar omlaag wordt opgerold (<i>stemkrul en expression</i>). Door deze rol iets omhoog of naar beneden te tikken, verandert de toonhoogte. Deze typisch 19 ^{de} eeuwse steminrichting is ook van invloed op de klank. Pijpen zonder stemkrullen of expressions worden gestemd met de <i>stemhoorn</i> . Dit is een holle, in een punt uitlopende ronde kegel, waarmee de bovenrand van de orgelpijp iets wordt uit- of ingewreven. Daardoor wordt de toonhoogte respectievelijk hoger of lager. Bij de tongwerken is de steminrichting een <i>stemkruk</i> , die op de keel drukt en bij op- of neerwaartse richting de trillende lengte van de tong korter of langer maakt, waardoor de toonhoogte respectievelijk hoger of lager wordt.
Stemming	Een stemming is de verdeling van de 12 tonen binnen het octaaf in

Tongwerk

een bepaalde klankverhouding tot elkaar. Dat kan op diverse manieren. Er zijn in de loop der eeuwen daarom diverse stemmingen voor toetsinstrumenten ontwikkeld zoals de *middentoonstemming* (globaal in de 16de– en 17de eeuw), diverse *barokstemmingen*, ook wel ‘*wohltemperiert*’ genoemd n.a.v. de 2 klavier-compositieboeken van J.S. Bach en de (doorgaans 19de– en 20ste eeuwse) *gelijkzwevende stemming*. Bij de laatste klinken alle 12 tonen binnen het octaaf op relatief gelijke toonhoogteafstand tot elkaar, zodat het spelen in diverse toonsoorten alleen nog verschil maakt in de toonhoogte. Bij barokstemmingen is die onderlinge verdeling iets verschillend waardoor er toonsoorten ontstaan die enigszins ‘reiner’ en dus rustiger klinken of iets onrustiger ‘wreder’). Zo ontstond de ‘toonsoortkarakteristiek’ die bepaalde positieve of negatieve emoties in klank ondersteunt. Bij de middentoonstemming zijn er 8 van de 12 grote tertsen geheel rein (zonder zwevingen). Daarom kan men echter alleen in toonsoorten spelen met niet meer dan 3 kruisen of 2 mollen. De onderlinge halve toonafstanden zijn in deze stemming nogal ongelijk, hetgeen hele bijzondere klankeffecten teweegbrengt. Bij de gelijkzwevende stemming zijn al die halve toonafstanden precies gelijk aan elkaar. De andere familie van orgelregisters, anders dan de labiaalpijpen. Het tongwerk bestaat uit diverse onderdelen. De *steevel* is het onderste deel. De *beker* is het bovenste deel van het tongwerk. De vorm en de lengte van de beker bepaalt vooral de klankkleur. De bekera kunnen allerlei soorten vormen en afmetingen hebben van lang tot heel kort. De *kop* is het gedeelte waarin aan de onderkant de keel ingeschoven is en waarop aan de bovenkant de beker is gemonteerd. De *keel* is eveneens een essentieel gedeelte van het *tongwerk*. Deze is meestal van messing. De keel is een vrij dikke, half of 2/3 rond gebogen plaat, die aan de bovenkant plat is. Het uiteinde is dicht gesoldeerd met een plaatje lood of messing, de platte bovenkant is (vaak rechthoekig) uitgesneden. Bij de lage tonen zijn er grote kelen, bij de hoge tonen kleine. Op de keel ligt de *tong*. De tong is een dun, zeer snel trillend plaatje messing van verschillende diktes en groottes, al naar de gelang de maat van de keel en het gewenste toonkarakter. Bij luchttoevoer gaat deze tong op de keel trillen waardoor het geluid wordt voortgebracht. Aan het uiteinde is ze iets, en vooral zeer egaal, opgebogen. Om de toon in het basgedeelte mooi rond, vol en donker klinkend te krijgen, worden de grootste kelen voorzien van platte bedden van orgelmetaal en vaak ook nog een stukje leer. De keel en de tong worden aan het uiteinde goed vast in de kop gemonteerd en met een taps toelopend stukje hout (*spie*) in de kopopening op hun plaats

	geklemd. De stemkruk drukt ook op de tong, maar is beweegbaar (zie bij ‘steminrichting’). Registers met dergelijke kelen en tongen worden <i>opslaande tongwerken</i> genoemd. Bij een <i>doorslaand tongwerk</i> slaat de tong niet óp de keel, maar slingert ze <i>door de keel opening heen en weer</i> waardoor een wekere toon ontstaat die lijkt op de klank van een klarinet. Het spreekt vanzelf dat de makelij van deze soort kelen en tongen zeer precies moet zijn wil een dergelijk register goed klinken en ‘aanspreken’.
Toonhoogte	De relatieve toonhoogte wordt uitgedrukt in <i>Herz</i>. De huidige, algemeen gebruikte, toonhoogte is 440-442 Herz voor de a1. In de late 19de eeuw lag deze waarde bijna een kwarttoon lager, a1=435 Herz. Het is een relatieve waarde, want bij een hogere temperatuur stijgt de complete toonhoogte van het orgel automatisch, met uitzondering van de tongwerken. Daarom dient de organist met enige regelmaat de tongwerken zelf bij te stemmen.
Voix Celeste	Een eng gemensureerde labiale pijpenrij uit de romantische stijlperiode die opzettelijk te hoog is gestemd t.o.v. een normaal gestemde pijpenrij. Er wordt zo een constant zwevend effect verkregen dat een heel specifieke klankkleur geeft. Dit effect spreekt zo tot de verbeelding en de emotie dat dit daarom een ‘hemelse stem’ word genoemd. Voorgangers ervan werden ‘Voce Humana’ (menselijke stem) genoemd (Italiaans, 18de eeuw, een veel langzamer zwevende prestant) die het effect geeft van een rustig vibrerende zanger. Ook is er de ‘Unda Maris’ (‘golvende zee’, 18de– en vroeg 19de eeuws), idem een langzamer zwevende, iets enger gemensureerde pijpenrij die, evenals de Voce Humana, niet hoger, maar juist lager is gestemd.
Winddruk	Door de blaasbalg te belasten met gewichten, ontstaat er inwendig een lichte perslucht (bij historische orgels vrijwel altijd beneden 1 atmosfeer waterdruk). Het is hetzelfde effect als wanneer men op een blokfluit of een trompet blaast: hoe harder men blaast, hoe luider en scherper is de toon. Bij een orgel zegt men dan: ‘hoe hoger de winddruk is’... . Orgelmaker Freytag hanteerde een gemiddelde winddruk. Een hoge winddruk kan echter ook weer worden geneutraliseerd door de gaten onder in de ‘pijpvoeten’ kleiner te maken. Zo zijn er in de loop van de eeuwen zeer verschillende methodes toegepast om orgels fraai te laten klinken. De diverse modes waren vaak land- en regio gebonden.
Windkanaal	Een rechthoekige of vierkante houten koker waardoor de lucht uit de blaasbalg naar de windlade wordt getransporteerd.
Windlade	Ook wel <i>sleeplade</i> genoemd. Het is het ‘hart’ van het orgel. Een rechthoekig eikenhouten raamwerk met brede, met zwaluwstaart verbinding gemonteerde en verlijmd tussenplanken

(*cancelraam*). Zowel aan de onder- als de bovenzijde luchtdicht afgesloten met gelijmde houten tussenlatten (*sponsels*) en schapenleer of een grote dekplaat. De zo ontstane kleine windkamers worden afgedicht door een speelklep (*ventiel*), die in verbinding staat met de toets.

De speelkleppen zijn aangebracht in de *ventielkast* onder het cancelraam waar de wind uit de blaasbalg verzameld wordt. Het ventiel wordt door een dunne draad als onderdeel van de speelmechaniek aangetrokken. Deze draad gaat door een gat aan de onderkant van de ventielkast. Dat gat is luchtdicht afgesloten door een *pulpeet*, een leren zakje van lamsleer en kleine gelijmde ringetjes (klassiek) of d.m.v. een strip met heel kleine gaatjes (moderner). Bij het iets openen van de klep (aan de voorkant ervan) kan de lucht naar de pijpen stromen. Echter, de bedoelde pijp van één enkel register spreekt pas als een dwarslat met gaten (de *sleep*) boven de gaten van de windkamer is getrokken d.m.v. de register-trekker bij de klavieren. Elk register telt evenveel pijpen als er toetsen zijn, behalve bij die registers die meer (kleine) pijpen per toets hebben (zie ook bij 'orgelregister'). Er zijn net zoveel slepen met trekkers als er orgelregisters zijn. De sleep heeft ook evenveel gaten als er toetsen zijn. Elke windkamer onder de sleep heeft weer evenveel gaten op precies dezelfde plaats als de sleep heeft. De slepen schuiven tussen dwarslatten, (*dammen*). Over de dammen en slepen heen zijn dikke planken bevestigd met gaten waarop de pijpen staan (*pijpestokken*). Deze worden met grote stokschroeven precies luchtdicht bevestigd. Om de slepen ook nog duurzaam soepel te laten bewegen worden onder en boven de sleep dunne ringen gelijmd van zeer duurzaam geweven vilt.

Op de pijpestokken zijn weer *roosters* of pijpenhouders bevestigd. Dit zijn dunne houten planken met gaten waardoor de pijpen rechtop kunnen staan zonder om te vallen. De frontpijpen staan niet óp de windlade, maar er vóór. Ze zijn met de windlade verbonden door een stelsel van loden buizen, *conducten* genaamd.

Het inwendige van een windlade moet volkomen luchtdicht zijn. Door de tijd heen gaat een windlade steeds meer wind lekken, zowel uitwendig als inwendig. Het hoofddoel van een orgelrestauratie is om opnieuw een duurzame luchtdichte situatie te verkrijgen, opdat de orgelpijpen weer als vanouds een stabiele wind krijgen en daardoor duurzaam hun goede klank en stemming behouden.

Windmachine

Ook wel windmotor genoemd. Een centrifugaal ventilator die met hoge snelheid 'wind' opwekt en deze in de blaasbalg voert, ter vervanging van de vroegere balgentreder. Naast het grote praktische voordeel heeft de 'orgelmotor' ook nadelen: het lawaai ervan moet

goed gedempt worden en de orgelwind wordt er nogal onrustig door. Allerlei voorzieningen moeten worden aangebracht om beide effecten te neutraliseren.

16. COLOFON

Uitvoerders

Orgelmaker	Orgelmakerij Reil BV, Heerde Directie: Hans Reil
Orgeladviseur	Stef Tuinstra, Bedum
Rijksorgelconsulent	Wim Diepenhorst, Deventer
Schilderwerk	Appie Veenstra, Westervelde
Aannemer	Bouwbedrijf J. Werkman, Stedum
Elektra	Technisch Expert Jansen, Uithuizen

Orgelcommissie

Prototestantse Gemeente Warffum-Breede-Usquert:	Betto Meijer, voorzitter College van Kerkrentmeesters Anne Pranger, secretaris Jaap Abbring, penningmeester CvK Ronald Reinders, boekhouder Prot. Gemeente Rudi Diekstra, organist
Fondswerving:	Anne Pranger en Stef Tuinstra
En veel andere vrijwilligers.	

Brochure

Uitgave	College van Kerkrentmeesters Prot. Gem. Warffum-Breede-Usquert
Tekst	Stef Tuinstra en Frans Talstra (Hoofdstuk 13)
Foto's	Stef Tuinstra, tenzij anders vermeld. Artikel Talstra: foto's van internet. Foto's Van der Glas beschikbaar gesteld door dochter Henriëtte
Druk	Drukkerij De Marne/Veenstra, Groningen – juli 2023

